

15. ve 16. YÜZYILLARDA BURSA'DA SAĞLIK HAYATI

Yrd. Doç. Dr. Nermin Gümüşalan

Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı / 15. ve 16. Yüzyıllarda Bursa'da Sağlık Hayatı

Proje Koordinatörleri / Aziz Elbas, Ahmet Erdönmez

Proje Yürütücüsü / Bursa Araştırmaları Merkezi www.bursaarastirmalarimerkezi.org

Yazar / Nermin Gümüşalan

Görsel Tasarım / Yakup şahiner

Kapak Foto / Yıldırım Darüşşifası

ISBN / 978-605-9968-27-0

Basım Yılı ve Yeri / 1. Baskı; 2015, Akmat Matbaacılık / Bursa

Yapım / © 2015 Bursa Kültür A.ř. Bu kitabın tüm yayın hakları Bursa Kültür A.ř.'ye aittir. Yazılı izin olmadan kısmen ya da tamamen yeniden basılamaz.

Dağıtım / Bursa Kültür A.ř. - Merinos Atatürk Kongre Kültür Merkezi B Kapısı Osmangazi-Bursa/Türkiye
Tel: + 90 224 253 26 46 Faks: + 90 224 253 14 85 info@bursakultur.com / www.bursakultur.com

Kütüphane Bilgi Kartı / Catalog-in-Publication Data (CIP)
Gümüşalan, Nermin / 15. ve 16. Yüzyıllarda Bursa'da Sağlık Hayatı

1. Bursa 2. Sağlık 3. 15. Yüzyıl 4. 16. Yüzyıl 5. Yazma Eser

İÇİNDEKİLER

SUNUM	5
ÖNSÖZ	7
KISALTMALAR.....	8
GİRİŞ	9
I. BÖLÜM	13
XV-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİRİ.....	13
GENEL FİZİKİ YAPI.....	13
İDARİ YAPI	15
İKTİSADİ YAPI	17
SOSYAL YAPI	19
II. BÖLÜM.....	21
XV-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİR DOKUSU İÇİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI	21
HASTANELER	21
KAPLICALAR, HAMAMLAR VE ÇEŞMELER.....	23
Şehrin Su Şebekesi	23
Kaplicalar	23
Eski Kaplıca	24
Kükürtlü Kaplıcaları	24
Kara Mustafa Kaplıca ve Hamamı	25
Yeni Kaplıca Hamamı	25
Kaynarca Kaplıca Hamamı	26
Hamamlar	26
Çekirge Sementi'ndeki Hamamlar	27
Çekirge Hamamı	27
Alâeddin Bey Hamamı	27
Eski Yeni Hamam	27
Eski Yeni Hamam (Ördekli Hamam).....	28
Nalıncılar Hamamı	28
Yıldırım Hamamı	28
Ali Paşa Hamamı	28
Eyne Bey (İnebey) Hamamı	29
Pınarbaşı Hamamı	29
Kadı Hamamı	29
Demirtaş Hamamı	29
Başçı İbrahim Bey Hamamı	30
Oruç Bey Hamamı	30
Mahkeme Hamamı	30
Tavuk Pazarı Hamamı	31
Emir Sultan Hamamı	31
Muradiye Hamamı	31
Omurbey (Umurbey) Hamamı	31
Mesih Paşa - Nasuh Paşa Hamamı	32
Reyhan Hamamı	32
Çakır Hamamı	32
Davut Paşa Hamamı	32
İbrahim Paşa Hamamı	33

Yeşil Hamamı	33
Muallimzâde Hamamı	33
Alboyacılar Hamamı	34
Çömlekçiler Hamamı	34
Haydarhane Hamamı	34
İncirlice Hamamı	34
Şengül Hamamı	35
Haçerli Sultan Hamamı	35
Kiremitçi Hamamı	35
Hallaçlar (Cullahân) Hamamı	35
Kaygan Hamamı	35
Atpazarı Hamamı	36
Çeşmeler	36
III. BÖLÜM	39
BURSA ŞEHRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARININ İŞLEYİŞİ	39
İDARİ GÖREVLİLER	39
Muhtesip	39
Hekimbaşı (Hekim-i Evvel)	39
HEKİMLER	40
DİĞER GÖREVLİLER	41
DARÜŞŞİFA'DA HASTALARIN KONUMU	42
SAĞLIK KURUMLARININ EKONOMİK GELİRLERİ	43
IV. BÖLÜM	45
TIP YAZMALARINA GÖRE XV- XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHRİNDEKİ TIBBİ DURUM	45
HASTALIK ÇEŞİTLERİ	45
TEŞHİS VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ	46
Teşhis	46
Tedavi	51
TIBBİ TAVSİYELER	56
Şifalı Gıdalar	56
Koruyucu Hekimlik Prensipleri	61
Koruyucu Hekimlik	62
Çevresel Koruyucu Tedbirler	62
Sağlıklı Yaşama Yönelik Davranışların Kazandırılması	62
S O N U Ç	67
KAYNAKLAR	69
I. TIP YAZMALARİ	69
II. SEYAHATNAME VE ARAŞTIRMA ESERLER	69
III. LÜGATLAR	70
EKLER	71
EK I: Bursa Yıldırım Darüşşifası Planları	72
EK II: Hamamlar Kaplıcalar	78
EK III: Şifalı Gıdalarla İlgili Tıp Yazmaları	80
EK IV: Özelliklerine Göre Şifalı Gıdaların Tasnifi	82
EK V: Koruyucu Hekimlikle İlgili Tıp Yazmaları	86
EK VI: Hastalıklarla İlgili Tıp Yazmaları	88

ÖNSÖZ

XV-XVI. yüzyıllarda Bursa'daki sağlık kurumlarını ele alan bu çalışmamızın düzeyi, döneme ait tarihsel materyale ulaşarak onu değerlendirebilmek, ilgili kütüphane malzemesinden faydalanmak ve bütün bunları bir plan dâhilinde ortaya koymak çerçevesinde tutulmuştur.

Yaptığımız çalışmanın planı hazırlanırken, incelediğimiz dönemin genel toplumsal yapısı ve şehir dokusundan hareket edilmiş, kaynaklardaki bilgiler teorik olarak değil, pratik yaşam olgusu içinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmadaki asıl kaynağımızı Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ndeki mevcut tıp yazmaları ile konuyla ilgili gördüğümüz muhtelif yayınlar oluşturmaktadır.

Eserin hazırlanmasında emeği geçen değerli hocam Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na, tıp tarihi konusundaki engin bilgisiyle çalışmanın her aşamasında yanımda olan değerli hocam Prof. Dr. İlter Uzel'e, son aşamada çalışmanın düzenlemelerinde büyük desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Orhan Doğan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yine eserin tıbbi açıdan yorumlanması konusunda desteğini esirgemeyen sevgili eşim Prof. Dr. Yakup Gümüşalan'a, eserin basımı aşamasında her türlü fedakârlığı gösteren sevgili kardeşim Mustafa Çemberci'ye ve tabii ki çalışmamızı baskıya değer görüp Bursa eserleri arasına kazandıran Bursa Büyükşehir Belediyesi çalışanlarına sonsuz şükranlarımı sunarım.

Yrd.Doç.Dr. Nermin Gümüşalan

2014

KISALTMALAR

a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.e.	: adı geçen eser
O.T.A.M.	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
D.İ.A.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
E.I.	: Encyclopaedia of Islam
Müntahab	: Müntahab-ı Şifâ
Yay.	: Yayınlayan
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
S.	: Sayı
v.	: Varak
s.	: Sayfa
C.	: Cilt

GİRİŞ

“XV-XVI. yüzyıllarda Bursa’daki Sağlık Kurumları Üzerine Tarihî Bir İnceleme” başlıklı bu çalışma, özellikle Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi’nde bulunan yazma eserlere dayanılarak hazırlanmıştır. Bu yazmalar, verdikleri bilgiler açısından orijinal nitelikte olup Bursa’nın şehir tarihi ve sağlık kurumları hakkında da bilgiler vermektedir.

Bir dönemin tarihi incelenirken ortaya çıkacak bir meseleyi tek başına ele almak yerine, o dönemin bütün gerçekleriyle birlikte değerlendirmek gerekir. Aşağıda tanıtacağımız tıp yazmaları kendi dönemlerinin sağlık alt yapısı ve sosyal ihtiyaçlarını yansıtmaktadır. Bunların yazarları kendi toplumlarının birer üyesidir. Biz de çalışmamızda, bu yazmaların içindeki bilgileri basit bir sağlık bilgisi biçiminde değil, o dönemin şehir dokusu, iktisadî ve sosyal yapısı ve genel sağlık kurumları ile birlikte ele alarak sunmak istedik.

Buna bağlı olarak çalışmamızın ilk bölümünde XV-XVI. yüzyıllarda Bursa şehrinin sosyoekonomik konumunu belirleyici faktörleri ele alarak genel bir çerçeve çizdik.

İkinci bölümde Bursa şehir dokusu içerisinde yer alan başta darüşşifa olmak üzere insan sağlığı ile doğrudan ilgili gördüğümüz ve koruyucu hekimlik olgusu içerisinde kabul edebileceğimiz kaplıca ve hamamlarımız incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Bursa’daki sağlık kurumlarının XV-XVI. yüzyıllar içerisindeki işleyiş sitali, hekimlerin yetişmeleri ve hastaların buldukları konum ele alınarak değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölüm çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde Bursa İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi’nde yer alan “Tıp Yazmaları” değerlendirilmiştir. Bu çerçevede ele alınmış olan yazmalar dönemin tıbbi tahlilinin yapılmasında bizi büyük ölçüde aydınlatmıştır. İlk aşamada Orijinal nitelikte olan bu eserleri içeriklerinde yer alan bilgilere göre tasnif etmeye çalıştık.

Araştırmamızda faydalandığımız bu yazmaları şekil itibariyle kısaca tanıtmaya çalışalım:

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Müntahab-ı Şifâ (H.820/1417).

Nesih hat ile yazılmıştır. Ebatları 195x136; 150x80’dır. Her sayfada 25 satır olmak üzere 55 yapraktan meydana gelmiştir. Yazmanın cildi meşin mukavvadandır. Kayıt numarası: Haraççı 1134/2.

Eser iki bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 26 bölümden oluşmuştur. İlk üç bölüm tıbbın teorik ve pratiği hakkında kısaca bilgi vermektedir. Bunu takip eden 16 bölümde ise koruyucu hekimlik olgusu içerisinde sayabileceğimiz türden uyarılar yer almaktadır. İnsan sağlığı açısından çok önemli olan içme ve kullanma sularının cinsleri, sağlıklı bir yaşam için kaç saat uyunması gerektiği, mevsimlere göre giyilmesi ve yenilmesi gereken şeyler, lohusa olan kadınların nelere dikkat etmesi gerektiği, ilaç kullanma teknikleri, insan vücudunda meydana gelen çeşitli belirtilerin iyi olup olmadığı işlenmiştir. Son altı bölüm, insan bünyesine uygun olan ve olmayan çeşitli gıdalara ayrılmıştır. Bu gıdalar içerisinde ekmekler, yağlar, kuru baklagiller, meyve ve sebzeler yer almaktadır. İkinci bahis ise 62 bölümden meydana gelmiştir. Daha çok, sık görülen hastalıklardan örnekler verilerek, “ilacı” başlığı adı altında bitkilerden oluşan şerbetlerin kullanılması önerilmiştir. İlk on bölüm duyu organlarımızla ilgili olan rahatsızlıklardır ki göz, kulak, burun ve dil ağrıları olarak tasnif edilmiştir. Müteakiben günümüzde iç hastalıkları

olarak bilinen kalp, mide, dalak, böbrek, gibi organlarımızda meydana gelen rahatsızlıklar tek tek farklı bölümler halinde incelenmiştir. Bağırsak rahatsızlıklarından olan kabızlık, yel sorunu, basur ve bağırsak kurtlarına da ayrı bölümlerde yer verilmiştir. Müellifin yaşadığı dönem olan XV. yüzyıl için bir diğer önemli konunun ise salgın hastalıklar olduğu görülmektedir. Pek çoğunun kesin tedavisinin olmayışı hekimleri bu konularda aciz bırakmıştır. En başta veba olmak üzere kuduz, çiçek, kızamık, sıtma ve cüzzam olarak sıralayabileceğimiz bu rahatsızlıklar, bölüm bölüm incelenmiştir. Günümüzde cildiye branşına giren deri hastalıklarından kol ve bacaklardaki derilerin fil derisi gibi sert ve çizgili bulunmasından meydana gelen hastalık “dâü'l-filün”, gövdenin yılan derisi gibi kabarması “dâü'l-hayye”, saçkıran ise “dâ'üs-sa'leb” adı altında ele alınmıştır. Son on bölümde ise zehirli hayvan sokması, çeşitli macunlar, haplar, yakılar, merhemler ve şerbetler incelenmiştir.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil (H.820/1417).

Talik hat ile yazılmıştır. Ebatları 209x132; 145x72'dir. Sayfalarda yer alan satır sayısı 15'tir. Diğer yazmalara göre eni biraz daha dardır. Büyük ölçüde yenilenen cildin, sırtı meşin ebru kâğıt kaplı olup, mukavva ile ciltlenmiştir. Kayıt numarası olarak Haraççı 1132/2'de görünen yazmanın istinsah tarihi Hicri XI. asırdır. Bu yazmanın diğer bir eşi ise araştırmamızı yaptığımız aynı kütüphanede Ulucami/2600 numarada kayıtlı olan Tahsil-i Fi't-tıb'dır. Bu yazma aşağıda genel olarak tanıtıldığı için ayrıca burada tanıtılmasına gerek görülmemiştir.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil-i Fi't-Tıb (H.820/1417).

Talik hat ile 210x154; 195x178 ebadında yazılmıştır. Cildi meşin mukavvadır. Kayıt numarası Genel 2393/4'dür. Eser muhtelif konulardan meydana gelmiştir. Genellikle şiirler ağırlıkta görünmektedir. Birçok boş sahifesi vardır. Karışık hat ile yazılmış olup bizi ilgilendiren kısım 78b-81a arasında kalan sahifelerdir. Bu bölümde tıp ilmi ile ilgili olan genel bilgilere yer verilmiştir. Daha çok koruyucu hekimlik mevzuuna giren bu konular hikâyemsi bir dil ile bâb belirtilmeden düz bir anlatım şekli ile yazılmıştır. İnsan sağlığı açısından uykunun önemine değinilmiş ardından da gıdalar, “tiryaklar” yani zehirlenmelere karşı kullanılan ve bir nevi panzehir olan macunlar ile müşhil olarak değerlendirilen bağırsak yumuşatıcı macunlar hakkında çok kısa olmak üzere bilgiler verilmiştir.

*Müellifi belli olmayan Kitab-ı Tıb (H.900/1494) tarihinde nesih hat ile kaleme alınmıştır. Satır sayısı 15 olup 71 yapraktan ibarettir. Ebatları 208x148; 160x105'dir. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Başından ve sonundan eksiktir. Kayıt numarası: Genel 4096'dır.

Eksik olan bölümde Ahlât-ı Erbaâ^{1*} ve mevkileri anlatılmıştır.

Kitab-ı Tıb, üç ayrı bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 11 bâbdan ibarettir. Koruyucu hekimlik olgusu içerisinde ele aldığımız mevzulardan nabzın atışı ile ilgili iyi veya kötü alametlerin bilinmesi, insan sağlığı açısından çok önemli olan beslenmenin ne şekilde yapılması gerektiği, vücut için yararlı ve zararlı olan gıdaların bilinmesi, içme ve kullanma sularında dikkat edilmesi gereken hususlar, mevsimlere göre kullanılması gereken kıyafetlerin niteliği, “nakih”lerin yani hastalıktan yeni kalkmış olan kişilerin dikkat etmesi gereken hususlar, “muâlce”ler olarak geçen ilaç yapma ve kullanma talimatları, hangi şahıslardan ne şekilde kan alınacağı ve psikolojik vakaların tespit ve değerlendirilmesi konuları bu bahiste fazla ayrıntıya girilmeden yüzeysel olarak anlatılmıştır. İkinci bahis 3 bâbdan meydana gelmiştir. İlk bâb vücut için yararlı olan şerbetlere ayrılmıştır. İkinci bâb ise hastalıklara deva olan “edviye” yani ilaçları kısaca tanıtmaktadır. Bahsin son bâbı çeşitli bitkilerden elde edilen yağlar ve bunların insan sağlığı için olan faydalarını içermektedir. Üçüncü bahis hastalıkların sebepleri, belirtileri ve kullanılması gereken ilaçların anlatıldığı 22 bâbdan meydana gelmiştir. İlk üç bâb duyu organlarımızdan olan burun, kulak ve dilde meydana gelen rahatsızlıklar ve tedavilerine ayrılmıştır. Takip eden dördüncü ve beşinci bâblarda ise diş ve diş eti hastalıkları sebep ve tedavileri ile birlikte incelenmiştir. Günümüzde göğüs hastalıkları branşı içerisinde yer alan “zatü'l-cenb” akciğer zarı iltihabı, gastroloji içerisinde yer alan mide ve diğer bağırsak rahatsızlıkları da müteakip bâblarda ele alınmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan sıtma, “taun” veba, verem ve uyuz ise üzerinde durulan diğer önemli mevzular arasında yer almaktadır.

* Şerafeddin Sabuncuoğlu, Mücerrebname (H.873/1468).

1 *İnsan vücudunda var olduğu farz edilen dört unsur; kan, safra, balgam ve sevdaya verilen isim.

Nesih hat ile 203x138; 130x88 ebadında yazılmıştır. 78 sayfadan ibarettir. Cildi şemseli meşindir. Başında ve sonunda birçok yerinin noksan olduğu tespit edilmiştir. Kayıt numarası: Genel 810'dur.

11 bâbdan meydana gelmiştir. Bâblarda çoğunlukla merhemler, macunlar, haplar ve ilaçlara yer verilmiştir. Çeşitli rahatsızlıklar için şerbet ve "mazmaza" yani gargara yapılacak şuruplara kısaca değinildikten sonra duyu organlarımızla ilgili olarak göz, burun, ağız, dil rahatsızlıklarının tedavilerinden bahsedilmiştir.

*Müellifi belli olmayan bir diğer yazma da Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat'tir. (H.981/1573) tarihinin, yazıldığı tarih mi, yoksa basıldığı tarih mi olduğu kesinlik kazanmamıştır. Nesih hat ile 213x148; 160x100 ebadında olan yazma 79 yapraktan ibarettir. Her yaprakta 13 satır yer almaktadır. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Yazı harekelidir. Kayıt numarası: Genel 411'dir.

40 bâbdan meydana gelmiştir. Yazmada ağırlık hastalıklar ve tedavileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer yazmalarda rastlamış olduğumuz mevzularla benzerlik arz etmektedir. Kulak, burun, boğaz rahatsızlıkları ve tedavileri, mide, kalp ve dalaktaki problemler ve ilaçları farklı bâblarda işlenmiştir. Yine üzerinde önemle durulan bir diğer husus ise bağırsak rahatsızlıkları olmuştur. Bu rahatsızlıklar, bağırsak kurtları "bevasir" basurlar, yel ve kabızlık başlıkları altında incelenmiştir. Cüzam, uyuz, "taun" veba, zehirli hayvan sokması, çeşitli çıbanlar ve yaraların temizlenip tedavi edilmeleri ise diğer bâbların konularını oluşturmuştur. Varak 59a'dan itibaren ise hikâyât-ı ihtiyârât ve ihtizârât başlığı altında daha çok koruyucu hekimlik konusuna giren ve insan sağlığı açısından yapılması ve yapılmaması gereken şeylerin belirtildiği genel tıbbi bir çerçeve çizilmiştir.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil Fi't-Tıb, (H.820/1417). Bir eşinden yukarıda bahsetmiş olduğumuz eserin istinsah tarihi Hicri X. asırdır.

Nesih hat ile 206x150; 147x88 ebadında yazılmıştır. Yazı harekelidir. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Kayıt numarası: Ulucami 2600'dür.

Üç bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 10 bâbdan müteşekkildir. İlk bâblar diğer yazmalarda da rastladığımız gibi tıp ilminin teorik ve pratiği üzerinde durmaktadır. Takip eden bâblarda ise yoğunluk yine koruyucu hekimlik olgusu etrafında toplanmaktadır. Uyumanın faydaları, banyodan sonra dikkat edilmesi gereken hususlar, ilaçları usulüne göre kullanma ve kan alma gibi. İkinci bahis 4 bâbdan oluşmuştur. İlk bâb çeşitli gıdalar, şerbetler ve ilaçların tanıtılması ile başlamış takip eden bâblarda meyve ve sebzelerin insan sağlığı açısından değerlendirilmesine geçilmiştir. Son bâblar ise ilaçlar ile ilgili bilgilere ayrılmıştır. Üçüncü bahis çeşitli hastalıkların sebepleri ve tedavileri ile son bulmuştur.

* Derviş Nidâî, Menâfi'ün- Nâs (H.974/1566).

Nesih hat ile yazılmıştır. Ebatları 224x160; 175x108'dir. 66 yaprak, 23 satırdan müteşekkildir. Cilt meşin mukavvadır. İstinsah tarihi Hicri XI. asırda başlamaktadır. Kayıt numarası: Ulucami 2603'dür.

Eserde 14 bâb görünmektedir. Daha sonraki bilgiler tek renk kalem ile bâb belirtilmeden düz bir anlatım şekli ile ele alınmıştır. İlk bâblar insanın yaradılışı ve "ahlât-ı erbaa" yani insan vücudunda farz olunan dört unsur; kan, safra, balgam ve sevdanın mertebelerine ayrılmıştır. Daha sonraki bâblarda insan uzuvları ile ilgili bilgiler verildikten sonra kulak, burun, boğaz ve göz ile ilgili hastalıklar ve tedavilerine geçilmiştir. Bâb belirtilmeyen bölümde ise "baras" vücutta yer yer beyaz ve alaca renkler meydana getiren hastalık, "bahak" göz patlaması, uyuz, cüzam ve sarılık gibi hastalıkların oluş sebepleri ve ilaçlarından bahsedilmiştir. Bunların haricinde el ve ayaklarda meydana gelen şişler, bağırsak rahatsızlıkları, nasır, insan sağlığı. En son kısım ise sebab-i te'lif kitap ve hatimme ile neticelenmektedir.

* Hayreddin b. Bayezid b. Ömer Şahi, Hülâsat'üt-Tıb (H.957/1550).

Talik hat ile yazılmıştır. Ebadı 205x140;150x76'dır. 78 yaprak, 17 satırdan meydana gelmiştir. Cilt meşin, ebru kâğıt kaplı mukavvadır. Başından ve sonundan eksiktir. Eser, 857 tarihinde Ankara'da Halil b. Bayezid'in istinsah ettiği eserden yazılmıştır. Kayıt numarası: Ulucami 2601'dir.

Eser, dört fasıldan meydana gelmiştir. İlk fasıl Hz. Muhammed'e övgüdür. İkinci fasıl on beş bâbdan meydana gelmiştir. İnsan vücudu hakkında genel bilgiler verilmektedir. Bu uzuvlar arasında gözler, kulaklar, dil, kalp, mide ve dalak yer almaktadır. Üçüncü fasıl da 15 bâbdan oluşmuştur. Bu fasılda ağırlıkta olarak hastalıklar, hastalıkların iyi ve kötü belirtileri işlenmiştir. Daha sonraki bâblarda ise banyodan sonra dikkat edilmesi gereken hususlar, kan alma tedbiri, "cima" çiftleşme tedbiri, gibi konulara yer verilmiştir. Dördüncü fasıl 46 bâbdan oluşmuştur. İlk bâblarda daha çok "cünun" çıldırma, delilik, "malhülya" kuruntular, kâbus gibi zihinsel hastalıklara yer verilmiştir. Sonraki bâblarda rutin olarak diğer yazmalarda rastladığımız hastalıklar anlatılmıştır. Bunlar arasında kulak, burun, boğaz rahatsızlıkları, kalp, mide, dalak, böbrek hastalıkları yer almaktadır. Kadın hastalıkları, "kulunç" bağırsak ağrısı ve siğiller de farklı bâblar halinde incelenmişlerdir.

Şekil itibariyle kısaca tanıtmış olduğumuz bu yazmalar, aynı dönemde (XV-XVI. yüzyıllar) yazılmış olmaları itibariyle, muhteva yönünden benzeşmektedirler. Bu yazmalarda genellikle bugünkü karşılığı ile koruyucu hekimlik konusunun işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple yazmaları gruplandırırken öncelikle tıbbi tavsiyeleri, "koruyucu hekimlik" başlığı adı altında tasnif ettik. Daha sonraki aşamada daneleri, meyve, sebze, vb. gıdaları da "şifalı gıdalar" başlığı adı altında incelemeyi uygun gördük. Hastalıkları ve tedavilerini ise ayrı ayrı gruplayarak farklı bölümler şeklinde ele aldık. Sıra elimizdeki bilgilerin yorumlanmasına geldiğinde karşımıza çıkan en büyük sorun yazmalarda geçen mahalli tıp tabirlerinin günümüzdeki karşılığının bulunması idi. Bu tabirlerin bir kısmının tam olmasa da oldukça yakın karşılıkları bulundu, ancak diğer kısmının bugünkü karşılığı olmadığı için yazmalarda geçtiği şekilde kullanıldı. Bütün bunları yaparken günümüz uzmanları ve tıp tarihçilerinin yardımlarına başvurduk. Yaptığımız görüşmeler sonucu varılan ortak kanaat, yazmalarda yer alan bilgilerin bazı yerlerde mantıklı bazı yerlerde ise mantık kaideleriyle hiç de bağdaşmayan uygulamalar olduğu idi.

Çalışmamızda sadece tıp yazmaları ile sınırlı kalmadı. Konumuzla ilgili farklı araştırmalardan da faydalandık. Özellikle yazmaların genel özelliklerinin tespit edilmesi sırasında Osman Şevki Uludağ'ın, Beş buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi adlı çalışması büyük ölçüde yol gösterici olmuştur. Eserde tıp tarihinin pek çok konusuna aynı anda ve birden girilmiştir. Bilimsel metodolojinin zayıf olduğu böyle bir ortamda bu şekilde bir çalışmanın yapılması oldukça güçtür. Bu güçlüğe rağmen müellif pek çok konuda bizleri aydınlatmıştır. İlk sağlık müessesemiz olan darüşşifanın o dönemdeki işleyişi ve özellikleri konusunda en büyük dayanağımız ise Osman Çetin'in "Bursa Şer'ye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi, Bursa Darüşşifası ve İlk Tıbbî Faaliyetler" adlı makalesi olmuştur. Makalenin tamimiyle arşiv bilgisine dayalı olması ise bizim için önemini bir kat daha arttırmaktadır. Yine darüşşifanın yapısal özellikleri ile ilgili olarak Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri adlı eseri ile Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdâlnâmesi adlı çalışmaları konunun uzmanı olması açısından kayda değer çalışmalardır. Özellikle Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi'nin Arapça nüshasının eksiklerinin giderilip tanıtılması makaleye orijinallik kazandırmıştır. Yüksek Mimar Sedat Çetintaş'ın Yıldırım Darüşşifası adlı eseri de bu konuda yapılan kaliteli çalışmalar arasında yer almaktadır. Müellifin mimar oluşu da konunun detaylı bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Genel olarak tıp tarihinin gelişim çizgisi hekimlerin yetişmeleri gibi konuları ise Bedî Şehsuvaroğlu'nun Türk Tıp Tarihi, Rifkî Melul Meriç'in, Osmanlı Tababetine Dair Vesikalar, Tayyib Gökbilgin'in "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında" makalesi, Süheyl Ünver'in Tıp Tarihi adlı eseri çalışmamıza büyük ölçüde yön vermiştir.

I. BÖLÜM

XV-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİRİ

GENEL FİZİKİ YAPI

Bursa, Anadolu'nun kuzey-batısında, Marmara Bölgesi'nde 28° 10' ve 30° 00' kuzey enlemleriyle, 40° 40' ve 39° 35' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Şehir, doğuda Bilecik, kuzeydoğuda Sakarya, kuzeyde İzmit, kuzey ve kuzeybatıda Marmara Denizi, güney-batı ve güneyde Balıkesir ile Kütahya tarafından çevrelenmektedir.

Bursa, 11.027 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye topraklarının yaklaşık % 1,5'ini kaplamaktadır. 2000 yılında 2.125.140 kişilik nüfusıyla önemli bir nüfusu barındırmakta olup nüfus yoğunluğu açısından Türkiye'nin önde gelen şehirlerindedir². 2009 yılı Türkiye İstatistik Enstitüsü verilerine göre ise Bursa şehrinin nüfusu 1.273.491 erkek, 1.277.154 kadın olmak üzere toplamda 2.550.645'e ulaşmıştır.³

Bursa, Uludağ'ın kuzeybatı eteğinde, bölgenin kıyı dağlarının denizden ayırmış olduğu ovanın güney kıyısında yer almaktadır. Deniz seviyesinden 150-300 m. yükseklikte, eğimli bir yüzeye kurulmuştur. Bölgenin tabii coğrafyası karakteristik bir yapıya sahiptir. Doğu-Batı yönünde birbirlerine eşit mesafelerde bir dizi dağ ve ova uzanmaktadır.

Uludağ'ın eteklerine kurulmuş olan şehir, yine aynı dağın alçalan ucunda, Güneydoğu ile Kuzeybatı yönlerinde uzanmaktadır. Şehir, bir taraftan ovaya doğru, diğer taraftan ise eğimin uygun olduğu yerlerde dağın yamaçlarına doğru iki yönde genişlemektedir⁴.

Şehir, doğudan batıya doğru 4 km kadar uzanmakta, genişliği ise bazı yerlerde 1 km'yi geçmektedir. Uludağ'ın, Bursa ovası üzerine hâkim olan dik yamaçlarından inen seller dere yataklarını oluşturmaktadır. Bunlardan biri olan Gökdere, derin yatağı ile Uludağ'ın daha doğuda kalan asıl yüksek kısmını, güneyden gelen Nilüfer Çayı'nın ovaya çıktığı yere kadar uzanan batıdaki daha alçak kısmından ayırmıştır. Bursa şehrinin büyük kısmı da bu alçalmış ucun önünde yer almıştır. Coğrafi konum olarak şehir, sadece kuzey yönde genişlemeye elverişlidir.

Dağdan gelen bu sellerin yatakları oviden Nilüfer Çayı'na ulaşmadan önce, Bursa'nın kurulduğu coğrafi alanı enlemesine bölerek dört büyük semte ayırmıştır. Şehri oluşturan bu semtler doğudan batıya doğru yer almaktadır.

Şehrin doğu ucu, kuzeyde Yıldırım Tepesi'ni içine alarak güneye doğru yükselir. Aşağı kısım ise, Yeşil Cami'nin

2 **Yurt Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul 1982, s. 1612.

3 <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul>.

4 Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, T.T.K, Ankara 2006, s. 1-4.

içine alan semttir ki, bu da doğudaki kısım gibi, arazi meyline uygun olarak, batıdaki mahallelere nispeten daha yüksekler kadar çıkar ve Gökdere Vadisi ile bu mahallelerden ayrılır.

Şehrin orta kısmını ise iki bölümde incelemek mümkündür. İlk bölümü, doğuda Ulu Cami, Bedesten ve Çarşı ile bugün bir kısım ayakta kalan hanlardır; diğer bölümü ise bu bölgenin batısında yer alan Bursa'nın eski iç kalesi, Osman Gazi, Orhan Gazi Türbeleri ve Saat Kulesi ile Hisar Meydanı'nı içine alan semttir. Bu kısmın gerisinde 300 metreden itibaren dik olarak yükselen dağın etekleri yer alır. Buradan Pınarbaşı denilen büyük su kaynağı çıkar.

Batıda Hisar Mahallesi'nden Cilimboz Deresi Vadisi ile ayrılan Muradiye Semti bulunur. Bu semttten sonra şehrin esas merkezini oluşturan bölüm sona ermektedir. Ancak yakın bir mesafede şehrin meşhur kaplıcalarının yer aldığı Çekirge Semti yer alır⁵.

Şehrin bir diğer dikkate değer özelliği de hisarıdır. XV. yüzyıl Bursa'sından bahseden Ebu'l-Abbas el-Kalkaşandi'den alınan bilgiye göre şehrin büyük bir sur ile çevrilmiş olduğu, ortasında da sarp ve müstahkem bir kalesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hükümdarın ise bu kalede oturduğu ve yine aynı yerde büyük saraylar ile cami ve üç de hamamın bulunduğu ifade edilmektedir⁶. Bursa Kalesi'ndeki bu ilk Osmanlı yerleşimi, geleneksel Türk-İslâm şehir yapısını büyük ölçüde yansıtmaktadır⁷.

19. yüzyılda Bursa'ya gelmiş olan Charles Texier'in Bursa Hisarı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler Özer Ergenç hocamızın çalışmasında şöyle anlatılmaktadır: "... Bursa şehrinin tamamı, Hisar ve kenar mahallelerden oluşan asil şehirdir. Kenar mahalleler sağa sola yayılmıştır. Yüksek bir tepeye sağlam bir şekilde yerleşmiş olan Hisar, şehre egemendir. Kal'a duvarları ile bunun üzerinde ağır ve sağlam burçları vardır.

Şehre üç kapı açılır: Kuzeydekine Debbağhane Kapısı, doğusundakine Yer Kapısı, batıdakine Kaplıca Kapısı adları verilir. Zindan Kapısı ve Su Kapısı adındaki diğer iki küçük kapı, Hisar'dan Olimp (Uludağ) Dağı'nın eteklerine açılır. Fakat bunların yolu işlek değildir. Ancak şehre öteberi getiren köylerden az kimsenin gelip geçtiği taraftır. El'an duvarla çevrili duran eski belde, kuzey tarafta dik uçurum bir kayanın üzerine bina edilmiştir. Kapılar tuğladan yapılmış ve üzerine mermer geçirilmiştir. İmparator Theodor Laskaris'in duvarların banisi olduğuna dair bir kitabe zikredilir. Batı taraftan duvarların aşağı kısmı eskidir, büyük kalker taşlarla bina edilmiş ve taşlar münavebeli olarak biri enine, biri boyuna konmak suretiyle dizilmiştir. Bu kapıdan civardaki vadiye giden yol, kayayı yontarak açılmıştır. Manzarası pek eski zamanlara ait olduğunu gösterir. Güney kenarında, yani dağa karşı gelen yüzünde, şehir mükemmel bir istihkâm ile müdafaa olunmuştur. Kal'asıyla geniş bir hendeği vardır. Burçların arası yirmişer metredir; şeklen dört köşeli olan bu burçlar traverten dedikleri bir cins kalker ve büyük kısmı, eski eser kalıntısından alınmış mermer taşlarla bina edilmişlerdir. İçinde güzel tarzda işlenmiş bazı parçalar görülür.

Surların öte tarafı yüksek ve içinde güzel serviler büyütülmüş mezarlıklardır. Hendekler dut ağaçları ile işgal edilmiştir. Bu tarif ettiğimiz duvarların eski Prusa'nın mevziini işgal etmesi muhtemeldir. Bu asır müelliflerinin dediğine nazaran burası az mühim bir şehir imiş. Şehrin bu kısmı kâmilan Türklerle meskündür; Rumlar, Ermeni ve Yahudiler kenar mahallede ikamet ederler. Güney tarafında üç kapı vardır. Fakat hepsi kurun-ı vustaya mensupturlar. Ortadakinin yakınında vaktiyle mahkûmların hapsedildiği eski hapishane vardır"⁸.

Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethedip başkent yapmasından (1326) sonra Hisar, 1402 yılına kadar hükümdarların ikametgâhı olmuştur. Daha sonra, Bursa'nın merkezini oluşturacak olan kalenin alt kısmında cami, imaret, hamam ve kervansaray yaptırdı (1339-1340). Alâeddin Bey, Çoban Bey, Hoca Naib gibi bölgeler bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1333 yılına doğru Bursa'ya gelmiş olan ünlü seyyah İbn Batuta'dan alınan bilgiye göre, şehrin, geniş caddeleri, cazip pazarları, büyük ve gelişmiş bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki yıllarda şehir sultanlar ve yüksek rütbeli idarecilerin hizmetleri ile daha da mamur bir hale getirilmiştir. Bunun sonucu

5 Besim Darkot, "Bursa", **İ.A.**, II, s. 807.

6 Mükrimin Halil Yinanç, "Bursa", **İ.A.**, II, s. 814-815.

7 Filiz Yenişehirlioğlu, "XIV.-XV. Yüzyıl Mimarî Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", **IX. Türk Tarih Kongresi**, III. cilt, 21-25 Eylül 1981, s. 1345-1353.

8 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 13-14.

olarak yeni bölgeler ortaya çıkmıştır (Yıldırım, Emir Sultan, Sultan Mehmed (Yeşil) gibi). Bu bölgeler de şehrin yeni yerleşim merkezlerini meydana getirmiştir.

Sultan I. Bayezid dönemi şehrin en hareketli olduğu dönem olmuştur. O sıralar şehri ziyaret eden Schiltberger'in verdiği bilgilerden alınan kayıtlara göre, şehrin iki yüz bin ev, Hıristiyan, Yahudi ve putperest olduğuna bakılmaksızın insanların kabul edildiği 8 hastaneyi (imarethane) içine aldığı anlaşılmaktadır.

Timur yenilgisinden sonra sarsılan şehir, II. Murad döneminde hızla toparlanarak genişlemiş ve birçok yeni bölgeler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Fazıl Ahmet Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa ve Umur Bey gibi bölgeleri saymak mümkündür⁹.

XVI. yüzyılın başlarında 152 kadar mahalleye sahip olan Bursa'da yüzyılın ikinci yarısında 168 mahallenin olduğu görülmektedir¹⁰. Fatih devrine ait bir sicilde ise Bursa'da 5000 Avarız Hanesi¹¹, yani yaklaşık olarak 30.000 kadar nüfusun bulunduğu kaydedilmiştir. 1487'de ise sayının 6456 haneyle, yani yaklaşık olarak 37.000 kişiye yükseldiği görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde de bu artışı görmek mümkündür. 1573 tarihli bir tahrirde nüfusun 60.000'i geçmiş olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte şehirde gayrimüslim cemaatler de bulunuyordu. XVI. yüzyılın başlarında 400 Hıristiyan, 600 Yahudi bulunurken yüzyılın ikinci yarısında bu rakam 3000 Hıristiyan, 1500 Yahudi olmak üzere 4500'e ulaşmıştır. Aynı yüzyılda şehrin en kalabalık mahallelerini Emir Sultan, Sultaniye İmareti, Hacı Baba (bugün Ahmet İzzet Paşa), Yıldırım Bayezid (Yıldırım), Cedid Yiğit oğlu (Yeni Yiğit), Reyhan Paşa, Hoca Enbiya, Umur Bey, Dâye Hatun, Şeyh Paşa, Murad Han, Hamza Bey, Bayezid Paşa, Timurtaş ve Kiremitçioğlu mahalleleri teşkil ediyordu.

1548'de şehre gelen Fransız seyyah Belon, buranın çok güzel ve müsait bir mevkide bulunduğunu, Lyon'dan daha geniş bir sahaya yayıldığını, İstanbul kadar servet ve nüfusunun olduğunu yazmaktadır¹².

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Bursa'ya yapmış olduğu seyahatinde, şehrin durumunu şu şekilde tasvir etmiştir: Kalede 2000 hane, yedi mahalle; aşağı şehirde 176 Müslüman, 7 Ermeni, 9 Rum, 1 Kıpti, 6 Yahudi ve 1 de Miskinler mahallesi vardır. Mahallelerde 23.000 ev, pazarda 9000 dükkân, bedestende ise 300 dolabın bulunduğunu, ayrıca şehirde 357'si sultanla vezirler ve ayanlar olmak üzere toplam 1040 namazgâhın bulunduğunu yazmaktadır¹³.

Şehir fiziki bakımdan ve nüfus bakımından bahsettiğimiz yüzyıllarda göstermiş olduğu gelişmeyi daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür.

İDARİ YAPI

Evliya Çelebi, şehirdeki idari durumu ise şu şekilde dile getirmiştir: Bursa, "Fatih Sultan Mehmed Han'dan beri Anadolu Eyâleti'nin taht-ı hükümetidir. Hüdâvendigâr nâmıyla bir Sancak Paşası hâkimdir. Taraf-ı pâdişâhiden Hass-ı Hümâyûnu 618079 akçedir. Sancağında 420 zeâmet ve 1005 timâr olup Alaybeyi'si Çeribaşı'sı, Yüzbaşı'ları vardır. Hîn-î gazâda kânûn üzre cebelüleri ile alaybeyilerinin sancağı altında müsellâh asker-i güzide cem olur. Paşası dahi beş yüz asker ile sefere âsâr. Beş yüz akçeli şerif-i mevleviyet'tir. Bursa'dan ma'zul olanlar Edirne ve İstanbul Mollası olurlar, bir mansıb âlî'dir. Senevî kırk bin kuruş hâsıl olur. Şehir içinde yedi mahkeme nâibi vardır. (Kebene, Ebelyuned?, Feledar, Kestel, Çukurca) nâhiyelerine âsitane tarafından Yeniçeri Çukadarı, bazara gideni, bevâbân dergâhından bir Kapıcı Muhzirbaşısı, Ru'us-ı Hümâyûn ile hükmeder. Oda Yeniçeri Bursa Ağası,

9 Halil İncalcık, "Bursa", **EI**, I.cilt, s. 1334.

10 Mahalleler hakkında geniş bilgi için Bkz., Neşet Köseoğlu, **Tarihte Bursa Mahalleleri (XV- XVI.yy)**, Bursa 1946.

11 Avarız, Osmanlı döneminde alınmış olan bir tür vergi idi. Bu verginin toplanması için ayrı bir yöntem kullanılırdı. Bütün ülke Avarız Hanesi ismiyle kısımlara bölünmüştü. Köylerden başlayarak kasaba ve şehirler nüfuslarına, zenginlik ve tahammül derecelerine göre belli Avarız Hanesi sayılmışlardı. Bkz., Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul, 1986², s.23-24

12 İncalcık, "Bursa", **DİA.**, C. 6, s.447.

13 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, II. cilt, 1314, s. 11-25.

Cebeci Çorbacısı, yirmi Yeniçeri Kulluğu, Sipah Kethüda Yeri, nakib'ül eşraf, Mizân-ı Harir Emini, Gümrük Emini, Çöplük Subaşı, Muhtesip Ağası, Ayak Nâibi mevcut olup bunların cümlesi sulb-i siyaset sahipleridir. Zira şehir-i kebîrdir".¹⁴

İncelediğimiz dönemde Bursa şehirinde bir Sancak Beyi vardı. Ancak şehrin yönetiminde doğrudan yetkili olmadığı görölmektedir. Bunun sebebi ise şehrin padişah hasları içerisinde olması ve gelirinin doğrudan doğruya merkezi hazineye bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Toplanacak olan vergiler zeâmet rüsûmu¹⁵ adı altında padişaha tahsis edilmişti ve mukataa¹⁶ şeklinde iltizam yolu ile merkezden bir görevliye devredilmekteydi. Böylece şehrin dirlik ve düzenini sağlamak da bu şahsın göreviydi. Bu durum sancakbeyinin görevlerinin ihlâl edilmesi demektir ki, bu döneme ait belgeler içerisinde bu çatışmanın büyük problemler doğurduğunu görmek mümkündür¹⁷.

XVI. yüzyılda imparatorluğun sınırları içerisinde günümüzdeki anlamda yerel yönetim kuruluşları yoktu. Belediye ile ilgili olan işler padişahın atamış olduğu memurlar tarafından yürütölmüdü. Bunların içinde muhtesibin geniş yetkilerle donatıldığını görmekteyiz. Bu yetkilerin; Pazarla, Yollarla ve Hamamlarla İlgili olarak sıralandığı anlaşılmaktadır.

Eşyanın kusurunu saklayıp satan, yalan söyleyen ve haram eşya bulunduranları cezalandırma işi Pazarla İlgili Olan yetkiye girmektedir.

Binalarla yolu daraltan, yol üzerine yük koyan, yolları kirleten ve yoldaki kar ve yağmur sularını olduğu gibi bırakan kimseleri cezalandırma işi ise Yollarla İlgili Olan göreve dâhil olmuştur.

Hamamların duvarlarında hayvan resimlerinin bulunmasına, keşf-i avret¹⁸ ve masaj gibi şeylere mani olma yetkisi ise muhtesibin Hamamlarla İlgili Olan görev alanına girmektedir¹⁹.

Kadı ile yakın işbirliği içinde görev yapan muhtesibin, XV. ve XVI. yüzyıl ihtisap kanunnamelerinde detaylı olarak belirtilen görevleri de vardır. Bunları iktisadi-sosyal, dinî ve adlî hayatla ilgili olanlar diye üç farklı grupta toplamak mümkündür. Özellikle iktisadi ve sosyal hayatla ilgili olanlar; esnafın kontrolü, iş yeri açma ruhsatı, vergi toplama, ihtisap gelirlerini dağıtma, mürur tezkirelerinin verilmesi, kıyafetler ve diğer görevlerdir²⁰.

Şehrin görevlileri arasında yer alan bir diğer şahıs ise asesbaşı ve aseslerdi. Bunlar subaşılar ile birlikte geceleri çarşı ve pazarları beklerlerdi. Asesler kethüdalığı padişah hasları içerisinde bir mukataa olarak yer alıyordu ve hassa harç emini tarafından iltizam yolu ile veriliyordu.

Asesler genellikle şehirdeki dükkân sahiplerinin güvendikleri kimseler arasından seçilirdi. Yapmış oldukları koruyuculuk ve bekçilik görevleri karşılığında dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırlardı. Geceleri sabaha kadar sorumlu oldukları bölgeyi bekleyerek hırsızlıkları önlerlerdi. Eğer herhangi bir hırsızlık olayında suçluyu yakalayamazlarsa çalınan mallardan kendileri sorumlu idiler. Bursa'nın büyük bir şehir ve aynı zamanda da büyük bir ticari merkez oluşu aseslerin bölükler halinde şehrin çeşitli bölgelerinde görev yapmalarına sebep olmuştur.

Şehrin idari kadrosu arasında yer alan bir diğer görevli ise muhızlılardır. Bunlar mahkeme görevlileriydiler. Öldürme, yaralama vb. kamu suçlarının dışında alacak-verecek gibi şahıslar arasındaki anlaşmazlıklarda, davalıları mahkemeye çağırın ve kadının hükmünden sonra da davacının hakkını veren kimselerdi. Bu asli görevlerinin yanı

14 Çelebi, **Seyahatnâme**, II, s. 10-11.

15 Geliri en az yirmi bin ve en çok 99.999 akçe olan toprak dirliği. Dirlik ise devlet tarafından gerek hizmet erbabına maaş olarak verilen ve gerekse bir yerin yıllık ya da aylık geliri olarak tahsis olunan paraya verilen isimdir. Bkz., Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, s. 372, 86.

16 Hazineye ait herhangi bir gelirin belirli bir bedel ile şahıslara verilmesidir. İltizamı üzerine alan kimselere Mültezim denilmektedir. Bkz., Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 229, 160-161.

17 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, 145-146.

18 Başkaları tarafından görölmeye yasak olan yerlerini açma.

19 Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisab Müessesesi**, İstanbul, 1987, s.66.

20 Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisab...**, s. 73.

sıra padişah görevlerini de yerine getirmektedirler.

İncelediğimiz dönemde Bursa şehrinde devlet ile reaya²¹ arasında bağ kuran ve aynı zamanda ahali temsilcisi konumunda bir de şehir kethüdası vardı. Bulunduğu konum itibariyle oldukça önemli olan bu göreve şehrin ileri gelen zenginlerinden²² seçilirdi. Bu grup içerisinde zengin tüccarlar, esnafın yaşlı ve güngörmüşleri, ulema, imam, hatip gibi din adamları ile tarikat, tekke ve zaviye şeyhleri yer alırdı. Şehir kethüdası bu grup içerisinde padişah tarafından seçilip görevlendirilirdi. Devlet tarafından reaya yüklenen görevlerin yerine getirilmesinde, sorumlulukların eşit olarak paylaştırılması ve sıraya konulması, bu yükümlülükler karşısında reayanın istek ve dileklerinin merkeze iletilmesi, şehirde darlık ve kıtlık çekilmemesi gibi görevler kethüdaya ait görünüyordu.

Bu dönemde Bursa şehir yapısı içinde mahalleler de özel bir yere sahipti. Mahalle sakinleri herhangi bir olay karşısında toptan sorumlu tutulmuşlardır. Bu durum, mahalle sakinlerini, birbirini tanıyan ve birbirlerine karşı sorumluluk duyan kişiler haline getirmiştir. Mahallede toplumsal merkezi, cami veya mescit oluşturmaktadır. Bu mekânlar, mahallenin erkeklerinin toplandığı yerler olması bakımından böyle bir konuma kavuşmuşlardır. İmam, mahallenin temsilcisi durumuna gelmiştir. İmam dışında mahalle yöneticileri arasında kethüda ve avarız akçası mütevellisi de yer almaktadır. Mahalledeki en önemli kurumlardan biri olan avarız akçası vakfı, mahalle sakinlerinin sosyal yardımlaşmasını sağlayan bir fondu. Burada biriken paralar, mahalle sakinleri arasından ihtiyacı olanlara verilmekteydi. Ayrıca ortak masraflar için de bu fon kullanılmaktaydı.²³

İKTİSADİ YAPI

İstanbul'un fethinden önce, Osmanlı Devleti'nin siyasî merkezi olarak hızla gelişen Bursa, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli arasındaki ticaretin de merkezi durumundaydı. Ayrıca Batı ile Doğu arasındaki milletlerarası ticaretin de en önemli depolarından biriydi. Bu bakımdan kayda değer bir özelliğe sahip olan Bursa, o dönemde İstanbul'un hem rakibi hem tamamlayıcısı idi. Nitekim bu şehir XV. yüzyılın ortalarında İstanbul'un nüfusuna yaklaşmış, hatta bu şehrin nüfusunu geçmişti.

Bursa'nın Osmanlı idaresine geçmesinden kısa bir zaman sonra siyasi bir merkez olduğu kadar milletlerarası bir ticaret merkezi haline gelmesi Anadolu yollar sisteminin gelişmesine yol açan önemli bir faktör olmuştur.

Bursa'nın siyasî ve ticarî bir merkez olarak yükselmesine paralel olarak Anadolu'yu çaprazlamasına geçen eski yol bu devirde önem kazanmaya başlamış ve İstanbul yerine odak noktası olarak Bursa'ya yönelmiştir. Bu yol hakkında en eski bilgiyi, 1432 yılında bir hac ticaret kervanı ile Şam'dan Bursa'ya gelmiş olan Bertrandon de La Broquiere vermektedir. Broquiere, Şam'dan elli günde Halep - Konya - Akşehir - Karahisar - Kütahya yolu ile Bursa'ya geldiğini belirtmektedir. Bursa'da o tarihlerde yerleşik olarak Floransalı ve Cenevizli tacirlerin yaşamış olduklarını gören Broquiere, Pera'nın (Galata) Türklerle sıkı münasebetleri bulunan bir ticaret şehri olduğunu ve Türklerin burada büyük serbestliğe sahip olduklarını da kaydetmiştir. Bu kayıttan anlaşılacağı üzere XV. asır başlarında Bursa, İtalya tacirleri için gümrüğü ödenmemiş Şark mallarının bir deposu durumundaydı. Ayrıca Broquiere, Bursa'nın zengin pazarında her çeşit ipekli kumaşın, ucuz ve bol miktarda inci ve pamuklunun ve sayılamayacak kadar çeşitli ticaret eşyasının bulunduğunu da ilave etmektedir.

1468'de Konya'nın kesin olarak işgal edilmesi ile Osmanlılar, Şam - Bursa ticaret yolu üzerinde tam olarak söz sahibi olmuşlardır. 1478-1500 tarihleri arasında Halepli ve Şamlı tacirlerin Bursa'da faaliyette buldukları ve Frenk tacirleri ile Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerine ticaret muameleleri yaptıkları, kadı sicillerinden tespit edilmiştir. Sicillerden anlaşıldığına göre Türk tacirleri yükte ağır, pahada hafif kereste, demir, imal edilmiş deri ve zift gibi malları Antalya'dan deniz yolu ile kıymetli mallarını ise kervanlarla çapraz kara yolundan göndermekteydiler.

21 Hükümdar idaresi altındaki vergi veren halkın tamamına verilen isim. Bkz. Devellioğlu, **Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, s.880.

22 Eşraf veya ayân denilen kişiler

23 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 173-180.

1470 tarihine doğru Floransalı ajan Benedetto Dei, Floransalıların Bursa pazarında pamuk ve balmumu ile birlikte baharat da bulduklarını ifade etmektedir. Benedetto Dei, Bursa'da, Floransalı ve Venediklilerin, Mısır'da ve İskenderiye'de olduğundan daha iyi durumda olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Venediklilerin altın ve gümüş vermek mecburiyetinde oldukları halde Floransalıların Bursa'da baharatı kumaş karşılığında alabildiklerini belirtmiştir. Ancak XV. yüzyılın sonlarında Bursa'da yerleşmiş olan başka bir Floransalı ajan Maringhi, baharatın Bursa'da oldukça pahalı olduğunu ve bu ticaretin kâr getirmediğini kaydetmiřtir²⁴.

şehir, XV. yüzyılda kara ve deniz yoluyla Mısır ve Suriye'den gelen baharat, şeker, boya, sabun ve parfüm ticaretinden büyük ölçüde geliřmiřti²⁵. Bu durumu Bursa şer'i ye sicillerinden takip etmek de mümkündür. Fatih Sultan Mehmed'in fermanları arasında yer alan bir vesikada, devletin, İskenderiye ile Anadolu arasında işleyen gemilerinin olduğunu ve bunları kira ile işlettiğini görmekteyiz. Mısır ile olan ticaretin bu devirde çok aktif olduğunu ve bu memlekete Bursa ipeklişi gibi imal edilmiş mallar ile beraber kereste, zift vs. mallar ihraç olduğunu da diğer vesikalardan öđrenmekteyiz²⁶.

Bursa pazarına gelen başlıca Hint eşyaları mensucat, baharat ve kumaş boyalarından meydana gelmekteydi²⁷. 1487'de boya ve biberden alınan vergiler, Bursa'ya yılda 100.000 akçe kazandırmıştı. Bu da yaklaşık 2500 Venedik dükasına denkti²⁸.

XVI. yüzyıldan sonra Hint ticareti yalnız Bursa'yı değil, bütün Orta-Doğu pazarlarını etkilemiş bulunuyordu. Baharat o zaman Bursa'dan Galata'ya değil Galata'dan Bursa'ya gelmeye bařlamıřtı²⁹.

Bursa'da zenginliğin temelini ipek ticareti ve endüstrisi oluşturmaktaydı. Bursa kadı sicillerine göre aktif ticaretin malzemesi olan Gilân, Esterâbâd ve Sârî'nin ham ipekleri Tebriz'den kervanlarla şehre gelmekteydi. Bursa'da ticari temsilcileri bulunan Ceneviz, Venedik ve Floransalıları bu ipeği almak için büyük bir rekabete giriyorlardı. Bu ticarete kullanışlı ve geçerli olan uygulama yünlü mamullerin ipeklişler ile mübadelesi idi. 1501'de Floransalı Medici Ailesi'nin ticarî temsilcisi olan Maringhi, ipeğin bir yükünün 70-80 düka kâr sağladığını belirtmektedir. 1479'da İran'dan ithal edilen ipeğin değerı 150.000 Venedik altınına ulařmıřtı³⁰. Bu iktisadi patlamanın devam etmesi için bir takım tedbirler alınmıştı. Bu tedbirler ise gümrük uygulamaları olarak kendisini göstermişti. İran ipeği üzerinden ilk gümrük Tokat'tan, ikincisi ise Bursa'dan alınıyordu. Böylece ipeğin şehir içinde kalması sađlanıyordu³¹. İpeğin büyük çoğunluğu mahallî tezgâhlarda tüketiliyordu. 1502 tarihinde Bursa'da binden fazla dokuma tezgâhi bulunmaktaydı ve çoğu da özel teşebbüsün elindeydi. Bu durum da, müreffeh bir şehirli zümreyi ortaya çıkarmıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun % 70'ini orta ve üst sınıf insanlar oluşturmaktaydı. Bu endüstrinin içerisinde yer alan işçiler çoğunlukla esirlerdi. Bir süre sonra bu işçilerin birçoğu serbest bırakıldı ve kendileri iş yapar hale geldiler. Bursa'ya ait ihtisap kanunlarında, adı geçen farklı kesimlere mensup kişilerin ve değerliş tiplerde ipeklerin üretilme yöntemleri detaylı şekilde tarif edilmektedir. Bursa kemhası, müzehhep kadifesi çok aranan ipeklişler arasındaydı. Bunlar özellikle Avrupa'da, Mısır'da ve İran'da büyük alım kitlesi buluyordu³². Bütün bunların yanı sıra en büyük alıcı Osmanlı Sarayı idi. Yüksek tabaka halk Avrupa yünlüleri giymekte ve dolayısıyla da talep artmaktaydı. Maringhi, Osmanlı ülkesinde üretilen yünlülerin hiçbir şekilde Avrupa yünlüleriyle boy ölçüşemeyeceğini belirtmektedir. Fakat Ankara ve Kastamonu sofları, İtalyan tacirleri tarafından Bursa pazarında çok aranan mamullerdendi. Bu soflar büyük miktarda Bursa'ya getirilmekte, oradan Avrupa'ya, Rumeli'ye, Kuzey memleketlerine ve Arabistan'a sevk edilmekteydi³³.

24 Halil İnalçık, "Bursa I., XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Belleten**, XXIV / 93, 1960, s.45-47

25 Halil İnalçık, "Bursa", **E.I.**, s.1335.

26 Halil İnalçık, " Bursa şer'iyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", **Belleten**, XI/44, 1947, 12 no'lu ferman.

27 İnalçık, "Bursa I., XV. Asır Sanayi Ve...", s.48.

28 İnalçık, "Bursa", **E.I.**, s.1335.

29 İnalçık, "Bursa, I., XV. Asır Sanayi Ve...", s.50.

30 İnalçık, "Bursa", **E.I.**, s.1335.

31 İnalçık, "Bursa, I., XV. Asır Sanayi Ve...", s.52.

32 İnalçık, "Bursa", **E.I.**, s.1335.

33 İnalçık, «Bursa, I., XV. Asır Sanayi Ve...», s.55.

Bursa'daki bu ticari hareketliliği, XV. yüzyılda inşa edilmiş olan kervansaraylar da göstermektedir. Bunlar arasında I. Mehmed'in saltanatı zamanında yapılan İpek Han ve Koza Han adıyla bilinen büyük hanlar ve II. Bayezid zamanında yapılan Piriç Han'ı saymak mümkündür.

Bursa, özellikle Doğu Avrupa ve Rumeli'ye ihraç edilen Batı Anadolu pamukları için de bir depo durumundaydı. Bursa'daki ithal malların yıllık vergi tutarı 1487'de 140.000 dükaya ulaşmıştı. Burada ayrıca gümüş ve bakır para basımının yapıldığı bir de darphane vardı. Bu darphaneden bir yılda 6000 düka sağlanıyordu.

Bursa'daki ticarî hayatın bir göstergesi olan ihtisap vergi gelirleri XVI. yüzyılda bir yıl için 215.000, gümrük geliri ise 166.666 akçeye mukataaya verilmişti. İpeğin tartılması sırasında alınan mizan (mîzâ-nü'l harir) vergi geliri ise 2.587.000 akçeye mukataaya verilmişken bu rakam XVI. yüzyıl başlarından itibaren düşüş göstermeye başlamıştır. 1599-1628 yıllarında Şah Abbas'ın Osmanlı-İran ipek yolunu değiştirme teşebbüsü Bursa ticaretini bir süre de olsa olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen bu durum şehirde ve civarında ipek üretimini teşvik etmiştir.

Bu bölgesel pazar XIX. yüzyılda Avrupa'dan gelen ucuz pamuk ve ipekle önemini kaybetmiştir. 1846 yılında Bursa'da İngiliz Konsolosluğu görevinde bulunan D. Sandison'un Bursa ipek ve kumaşlarının artık kullanılmadığını belirttiği kaydedilmektedir³⁴.

SOSYAL YAPI

Sağlık kurumlarını ele alırken konunun asıl ilişkili olduğu toplumsal yapıyı da incelemek gerekmektedir. İncelediğimiz dönemde Bursa'da oturan insanları devletle olan ilişkileri bakımından iki grupta incelemek mümkündür. İlk grupta her kademedeki yönetici, askerler ve ilmiye mensupları yer alıyordu. Bunlara berat ehli deniliyordu. İkincisi ise bunların dışında kalıp üretim yapan bütün tebaayı kapsıyordu. Bu iki grubu birbirinden ayıran en önemli farklılık ilk grubun vergi vermeyip fiili üretime katılmaması, ikinci grubun ise vergi veren üretici grup olmasıydı.

Din ve Devlet sosyal mevki veren iki temel unsurdu. Ancak bu iki unsurun yanında bir üçüncüsü de servetti. İlk iki kaynağa dayananlar sosyal mevki yönünden üstünlük sağlarken, toplumun ihtiyaçlarını karşılayan tüccarlar bu yolla kazandıkları servet sayesinde toplumun üst seviyelerinde yer almışlardır.

Şehrin nüfusunu oluşturan esnaf ise tüccar kadar büyük servete sahip olmadığı için orta sınıf olarak değerlendirilmiştir. Tüccarın malî durumu, akça olarak yüz binlerle ifade edilirken, çeşitli üretim alanlarında çalışan zanaat mensuplarının mal varlıkları ancak on binlere ulaşabilmektedir. Mahalle avarız akçası vakıflarından borç alarak faydalanan bu tabaka mensuplarının borçlarının çok sınırlı oluşu da, durumlarını göstermektedir. Orta sınıfı oluşturan esnafın ileri gelenlerinin, eşraf ve ayan arasına katılarak şehir yönetiminde de söz sahibi olduğunu daha önce belirtmiştik³⁵. Bahsettiğimiz bu tabakalaşma Osmanlı şehirlerinin tipik özelliklerini meydana getirmektedir.

Şehir halkı genellikle bir cami etrafında toplanmış medrese, imaret, misafirhane, hastane, hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep gibi dini, kültürel ve sosyal tesislerin çevresinde teşekkül etmiştir. Bu çekirdeğin etrafında ise evler, dükkânlar, kanalizasyon, su yolu, fırın, değirmen, mum imalâthanesi, boyahane, salhane,³⁶ başhane, bayram ve pazar yerleri gibi toplumun ihtiyaçlarını karşılayan binalar yer almıştır.

Daha önce de değindiğimiz gibi şehir bünyesinde yer alan camiler, bir ibadetgâh olmalarının yanı sıra Müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği yerler olarak da kullanılmışlardır. Her semtin camiine gelen hükümet tebligatı buradan halka açıklanırdı³⁷.

34 İnalçık, "Bursa", E.I, s. 1335.

35 Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, s.256-257.

36 Mezbaha

37 Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, T.T.K., Ankara, 1991, s.137.

Yıldırım Darüşşifası. Ft. Aysun Dönmez

II. BÖLÜM

XV-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİR DOKUSU İÇİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI

HASTANELER

XV-XVI. yüzyıllar arasında Bursa'da rastladığımız ilk ve tek hastane Yıldırım Darüşşifası'dır. İlk Osmanlı hastanesi olan Darüşşifa, 1390-1394 yılları arasında Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilmiş olan külliye'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. İnşa tarihi 15 Ramazan 802-12 Mayıs 1400'dür. Bursa'nın batısında Uludağ'ın ovaya doğru uzanan eteklerinde, Yıldırım Camii'ne takriben 250 m. mesafede, havadar ve geniş bir arazi üzerine bina olunmuştur. Yapı 52 m. uzunluğunda 30 m. eninde, 1560 m² lik meyilli bir alan üzerinde yer almaktadır. Ölçülerinden de anlaşılacağı üzere bina dikdörtgendir. O dönem mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Ortada geniş bir bahçesi ve onu çevreleyen iki katlı duvarı vardır. Hücre ve salonların kapıları bu bahçeye açılmaktadır. Yapının kuzeye bakan ön tarafında giriş kapısı ile iki yanında ikişer odası bulunmaktaydı. Kapının sağ tarafında yer alan odalar birbirine bir kapı ile bağlanıyorlardı. Ocakları olan bu odalardan biri tabiplere diğeri eczacılara aitti. Soldaki odalardan biri mutfak, köşede kalanın ise tuvalet olduğu anlaşılmaktadır. İç avlunun iki tarafında revakların ortasında kademeli olarak yükselen 3,30 x 3,60 m ebadında 10'ar oda yer alıyordu. Binanın güney tarafında 9,40 x 7,67 m boyutlarında bir büyük salon ve salonun iki tarafında tonozlu iki büyük oda vardı³⁸. Bir süre baruthane olarak kullanılmış olan bina oldukça yıpranmıştır. 1997-2002 yılları arasında aslına uygun olarak Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce onarılan yapı Göz Nurunu Koruma Vakfı tarafından Bursa Darüşşifa Göz Merkezi adı altında Bursa'nın ilk göz hastanesi olarak hizmet vermektedir.³⁹ Osmanlı'nın ilk hastanesi olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahip olan bina, yapıldıktan sonra da uzun süre halka hizmet verecek şekilde korunmuştur. Bu konuyu açıklayıcı nitelikte olan Yıldırım'ın Bursa Vakfiyesinin önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Bu vakfiye Darüşşifa ile ilgili açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Şöyle ki; Yıldırım Bayezid küçük bir tepe üzerine yaptırdığı darüşşifanın etrafını duvarlarla çevirerek diğeri binalardan ayırtmış, bütün tesisatı ve teşrifatıyla beraber vakfetmişti. Bu müesseselerin idaresi için gelir kaynağı olmak üzere birçok köy, tarla, nehir, mera, çeşitli yapılar, arazi ve bahçeler, hayvan sürüleri, dokuma evleri ve dükkânlar vakfedilmişti. Vakfın herkes için elverişli ve faydalı olabilmesi için de çeşitli şartlar öne sürmüştü. Bu şartlar ise şöyleydi:

38 Sedat Çetintaş, **Türk Mimarı Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Baskı Yıldırım Dârüşşifâsı**, İstanbul, 1952, s.1-3; Yıldırım Dârüşşifâsının planı *Çalışmamızın Ekler kısmı, Ek I, s. 104-111'de verilmiştir*; E.Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul, 1966, s.454-458; E.H. Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi Ve Bir İstibdalnâmesi", **Vakıflar Dergisi**, sayı:VIII, s. 37-47, Ankara,1969 ; O. Şevki Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, Sad: İlder Uzel, s.78, Ankara,1991; Osman Çetin, "Bursa Şer'iye Sicilleri Işığında İlk Tıp Fakültesi Bursa Dârüşşifâsı Ve İlk Tıbbi Faaliyetler", **OTAM**, Ankara, 1993, sayı: 4, s.121-151.

39 <http://bursadayasam.blogcu.com/yildirim-darussifasi/181229>.

Maristanda üç hekim memur bulunacak, başhekiye yevmiye olarak on iki dirhem, senevî yirmi kile buğday ve dört kile piriñç verilecekti. Diğeri iki hekimin her birine günlük sekizer dirhem, senelik on beşer kile buğday ve ikişer kile piriñç verilecekti. Yine hastanede iki şerbetçi bulundurulacaktı. Bunların her birine günde bir dirhem, senede on iki kile buğday verilecekti. Hastanede bir aşçı bir de ekmekçi bulundurulacak, bunların da her birine yevmiye olarak öngörülen ücret iki dirhem, senevî on iki kile buğdaydı. Ayrıca iki eczacı bulundurulacak, bunların her birine ise yevmiye olarak ikişer dirhem ve senevî on ikişer kile buğday verilecekti.

Vakfiyede sadece hastane çalışanları için değil, hastalar için de birtakım kolaylıklar sağlanmıştı. Hastaların ihtiyaçları ve yaşeleri için ise paranın kıymetine göre, her gün 260 dirhem kullanılacaktı. Bu da yıllık 93.600 dirhem ediyordu. Yine hastalara her gün dörtte bir kile piriñç verilecekti ki bunun tutarı da belediye kilesi ile 90 kileydi. Ayrıca yeterli miktarda ekmek verilecek bunun için sınırlama olmayacak, kişinin isteğine göre az veya çok olabilirdi. Vakıfların tamiri ve bakımı da düşünölmüşü. Bunun için her gün gelirden yirmi dirhem ayrılacaktı. Sene sonunda yapılan bilançooya göre, toplanan paranın kullanılmayan kısmı vakıfların gelir hanesine kaydedilip genel gelir olarak sayılacaktı⁴⁰.

Şimdi de vakıfnameyi şematik olarak değerlendirelim:

GÖREVLİ	SAYISI	MAAŞ		
		NAKDİ (Günlük)	AYNİ (Yıllık)	
			Buğday	Piriñç
Baştabip	1	12 gümüş dirhem	20 müd ⁴¹	4 müd
Tabip	2	8 gümüş dirhem	15 müd	2 müd
Şerbetçi	2	1 gümüş dirhem	12 müd	-
Eczacı	2	2 gümüş dirhem	12 müd	-
Ekmekçi	1	2 gümüş dirhem	12 müd	-
Aşçı	1	2 gümüş dirhem	12 müd	-

Tablodan da anlaşılacağı üzere⁴² hiç bir harcamadan kaçınılmamış, her türlü imkân fazlasıyla sağlanmıştı.

Vakfiyede, bu ilk Osmanlı hastanesinden darüşşifa ve maristan olarak bahsedilmektedir. Sicillerde ise genellikle darüşşifa tabirinin kullanıldığı görölmektedir. Zaman zaman bimarhane adının da kullanıldığı olmuş, hatta aynı defterde birkaç sayfa aralıkla darüşşifa, bimarhane ve tımarhane isimleri birlikte kullanılmıştır. Akıl hastanesi olarak kullanıldığı son dönemlerde ise darüşşifa olarak anılmaya devam etmiştir⁴³.

40 Çetintaş, **Yıldırım Dârüşşifası**, s.1 ; Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in...", s.41 ;Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 89-90.

41 Batman nev'inden bir ölçek. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 1993**¹¹

42 Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 89-90; Bir başka araştırmada Şerbetçi'nin günlük maaşının 2 dirhem olduğu gösterilmektedir. Bkz., Çetin, "Bursa Şer'iyecileri...", s.123. ,s. 707.

43 Çetin, "Bursa Şer'iyecileri...", s.124.

KAPLICALAR, HAMAMLAR VE ÇEŞMELER

Şehrin Su Şebekesi:

Sağlık konusu içinde temizlik olgusu önemli bir yer tutar. Bu da su kullanımı ile yakından ilgilidir. Bursa'nın şehir suları içerisinde hem içmeye hem de kullanmaya elverişli sular bulunmaktaydı. Daha önce yapılmış olan tesislerden anlaşıldığına göre suyolları 95 bölümden ibaretti. O dönemde künkler⁴⁴ taşlarla kapatılarak suların bir evden diğerine geçmesi sağlanmaktaydı. Bu şekilde suyun tüm şehre dağıtımını temin edilmişti⁴⁵.

Şehir sularını; Teferrüç, Gökdere ve Pınarbaşı deposuna gelen sular olmak üzere üç önemli kısma ayırmak mümkündür:

- Teferrüç deposuna gelen sular, 2,5 dereceli Kırkpınarlar ile Mollaarap deposundan gelen sulardır. Bu sular Çölpazarı, Akpınar, Akçağlayan, Devrengeç, İhsan Pınarı, Fındıklı vd. kaynaklardır.
- Gökdere, kendi adını taşıyan vadi etrafındaki suları toplayarak, süzme havuzundan Maksem'e gelir. Gökdere'nin bir koluna mahkeme deposunda biraz Pınarbaşı suyu karıştığından sıcaklığı 13 dereceyi bulmuştur. Mahallelere giden diğer kol ise 5 derecedir.
- Pınarbaşı, kaynağı Çinkolu yakınındaki Soğucak Pınarı mevkiindedir. Sular, Hisar içine, Pınarbaşı'ndaki Çarşaf'tan dağıtılmaktadır.

Bu üç önemli su kaynağından başka Bursa içinde içme suyu olarak kullanılan çok sayıda kuyu ve pınarların da mevcut olduğu bilinmektedir⁴⁶.

Kaplıcalar

Bursa, Romalılar zamanından beri bünyesinde barındırdığı sıcak su membaları ile önemli bir kaplıca şehri olmuştur. Kaplıcalardan faydalanılmak üzere bu suların bulunduğu yerlerde çeşitli binalar yapılmıştır. Buralarda sıcak sular ya havuzlarda toplanır ya da musluklardan verilerek halkın hizmetine sunulurdu. Bizanslıların kaplıcalarda inşa etmiş olduğu tabii sıcak olan şifalı su ile doldurulmuş olan havuzlara girilirdi⁴⁷.

Kaplıca suları birçok maden eriyiğini ihtiva etmektedir. Bu sebeple de her kaplıcanın suyu ısı farkı, suyun gür veya az oluşu bakımından farklıdır. Kaplıca sularında ekseri eriyik halinde bol miktarda kalsiyum vardır. Bunun yanı sıra sodyum, potasyum, magnezyum gibi madenler de bulunur. Kalsiyum beviye, magnezyum ise hazım üzerinde etkilidir. Bu durum hekimler tarafından da onaylanmış, günümüzde de tedavi usulü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bağırsak, karaciğer, sinir, kemik vd. hastalıkların tedavisinde de olumlu sonuçlar alınmaktadır⁴⁸.

Kaplıca sularını Dişi Sular, Erkek Sular (Horhor Suyu) olmak üzere azlık-çokluk ve sıcaklık derecesi bakımından iki kısımda incelemek mümkündür:

- Dişi Sular: Bu tür sular bol akan sıcak sulardır. Sıcaklığı membada 48 derecedir. Bir saniyedeki miktarı ise 28 litredir.
- Erkek Sular (Horhor Suyu): Dişi sulara nazaran hem sıcaklığı hem de miktarı azdır. Membada sıcaklığı 38-40 derecedir. Kudreti de saniyede 2,5 litredir⁴⁹.

44 Su akıtmaya yarayan toprak veya çimentodan yapılmış kalın borular. Bkz. Tuğlacı, Pars **Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük**, C.3, İstanbul, 1995⁸, s. 1749.

45 Memduh Turgut Koyunluoğlu, **İzmit ve Bursa Tarihi**, Bursa, 1935, s.209.

46 Ayrıntı için bkz; Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Bursa Aysan Basımevi, Bursa 1950, s.123-124

47 E. Diez, "Bursa", **İ.A.**, II. cilt, s.818-819.

48 A. Arif Kızılyalın, **Bursa Kaplıcaları**, Bursa 1968, s.17.

49 **Hüdâvendigâr Salnâmesi, (Bursa Vilayeti Salnamesi), Bursa Kaplıcaları**, 1928, s.219-220; Koyunlu, **İzmit ve Bursa Tarihi**, s.126-127.

Kaplıcalar hakkında verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra, çalışma konumuzu içine alan XV-XVI. yüzyıllardaki Bursa'da yer alan ve günümüzde hala işlevini devam ettiren kaplıca ve hamamları ayrıntılı olarak ele alalım.

Eski Kaplıca:

Bursa'nın en eski hamamıdır. 860 tarihinden sonra tutulan şeriye Sicilleri'ne göre Murad Hüdavendigâr vakfına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna dayanarak bu padişah döneminde inşa ettirildiğini düşünebiliriz. Fakat Orhan Bey zamanında Bursa'ya gelmiş olan İbn Batuta'ya dayanarak verilmiş olan bilgilerden anlaşıldığına göre Eski Kaplıca'nın tarihinin Orhan Bey'in hükümdarlık yıllarına kadar uzandığı ifade edilmektedir. Bu bilgilere ilaveten miladi altıncı yüzyılın sonlarında Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen devrinde Pitya (ekirge) kasabasındaki sıcak maden suyunun bulunduğu yerde herkesin faydalanabileceği bir hamam ve onun da yanına imparator için gösterişli bir saray inşa ettirildiği kaynaklarda geçmektedir. İmparatoriçe Teodora'nın ise zaman zaman maiyeti ile buraya gelip oturduğu ifade edilmektedir⁵⁰. Charles Texier'den alınan bilgilere göre mevcut olan kubbenin I. Murad tarafından yaptırılmış olduğu belirtilmekle beraber binanın çok daha eski tarihlere gittiği ifade edilmektedir⁵¹. Yapının günümüze ulaşan bölümünün ise Murad Hüdavendigâr döneminde inşa edildiğinin araştırıcıların ortak kanaati olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı belgelerinin incelenmesi sonucu I. Murad devrinde, Kaplıca Semt'i'nin tamamının padişah vakıfları arasında olduğu kesinleşmiştir. Yine o dönemde yapılan birçok eserlerin dönemin hükümdarı tarafından vcoda getirildiği belirtilmektedir⁵².

Eski kaplıcanın, II. Bayezid tarafından 917/1511 tarihinde tamir ettirildiği, tamir tarihinin ise kaplıcanın dış kapısının üzerindeki kitabede belirtilmiştir. Yapılan bu tamir esnasında kaplıcaya camekn adı verilen soyunulacak yer, altına ahır ve etrafına odalar, aşçı, şerbetçi, ftacı⁵³ dükkânlarının yapıldığı ve bunların vakfedildiği anlaşılmaktadır. Hüdavendigâr, vakfına günde on iki akçe ücret-i maktua tayin etmiştir. Ayrıca kaplıcaya yıkanmak için gelenlerin ise ücret vermedikleri tespit edilmiřtir⁵⁴. Bu kaplıca günümüzde hala işler durumdadır.

Kükürtlü Kaplıcaları:

Kükürtlü Kaplıca, ekirge Caddesi zerinde, Bademli Bahçe diye adlandırılan yerdir. Bursa'nın tarihi kaplıcalarından biridir. Değişik derecede tedavi küvetleri ile isim yapmıştır.

Büyük ve Kkk Kükürtlü olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Biri diğerinden bir avlu ile ayrılmıştır. Binaların ilk hali pek eski zamandan beri mevcut ise de Büyük Kükürtlü binasını tamamlayan ilave binalar Hüdavendigâr tarafından yapılmıştır. Kkk Kükürtlü ise II. **Bayezid** döneminde tamir edilerek iyileřtirilmiřtir⁵⁵.

Daha sonra Kkk Kükürtlü'nn kadınlar için Büyük Kükürtlü'nn de erkekler için tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Murad Hüdavendigâr, 1389 yılından önce, hamamın erkekler kısmını parasız yıkanılması için hayrına yaptırmıştır. II. Bayezid'den sonra torunu Hançerli Fatma Sultan'ın ise burayı vakfettiği kayıtlarda yer almaktadır⁵⁶.

Kükürtlü Kaplıca Hamamı I. Murad, II. **Bayezid**, Hançerli Fatma Sultan ve daha sonra da Rüstem Paşa'nın vakıfları arasında yer almıştır.

Kükürtlü Kaplıca'nın 200 yataklı oteli, iki tarihi havuzu, 76 tane sıra küveti vardır. Suyunun bileşiminde Sodyum-

50 Kızılyalın, **Bursa Kaplıcaları**, s. 19-20.

51 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.82.

52 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.83.

53 Peştamal satılan dükkân. Bkz., Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lgat**, s. 270.

54 Kepeci (oğlu), Kamil, **Bursa, Bursa Hamamları**, Halkevi Neşriyatı 5, Bursa, 1935s. 2; Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.31.

55 **Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, H. 1325 (M. 1907-1908)**, s. 86.

56 Bu hamamın 1739 tarihli bir kayıтта Arapoğlu Hamamı olarak geçtiği ifade edilmektedir. Bkz. Kepeci (oğlu), **Bursa, Bursa Hamamları**, s. 28.

Bikarbonat ve Kükürt bulunmaktadır. Sıcaklığı 82 derecedir.

Romatizma, nevralji, nevrit, polinevrit, artoz, gut ve egzama gibi hastalıkların iyileşmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Ayrıca iyileşmeyen kırıklara da faydalı olduğu belirtilmektedir⁵⁷.

Kara Mustafa Kaplıca ve Hamamı:

Yeni Kaplıca'nın yanında olup suyunun berraklığı dolayısıyla Gümüşsuyu olarak adlandırılmıştır. Suyu soğuduğunda kokusu ve özel bir lezzetinin olmadığı anlaşılmaktadır. İç kısmında dört köşe büyük bir banyoluk ile iki kurnası ve orta yerde bir havuzu vardır. Su, bu küçük havuza dibindeki bir delikten dâhil olur. Bu delik bir el sıgacak kadar büyüktür. Çocuk sahibi olamayan kadınlar ellerini bu deliğe sokarak çöp, çamur, böcek, çakıl vs. ne rast gelirse alıp, bakmadan yutarlar ve bunun kendilerine anne olmak şerefine ulaşacaklarına inanırlardı⁵⁸.

Kara Mustafa Kaplıcası Bursa'nın ünlü kaplıcaları içerisinde tarihî değeri ve suyunun şifalı özelliği bakımından dikkat çekmektedir. Tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa'nın vakıfları içerisinde görünmektedir. Yapılan çalışmalar ışığında bu iki hamamın II. Bayezid'in damadı Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra ise bu hamamlar Kanuni'nin veziri tarafından alınarak vakfedilmiştir.

Hamam, ahşap camedân olup bir kubbe, iki kurna, ortasında yekpare mermer şadırvan ve bir tarafında yer alan uzun havuzu ile birlikte oldukça zarif bir yapıdır⁵⁹. Bu kaplıca günümüzde hala işler durumdadır.

Yeni Kaplıca Hamamı:

Hamamı, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa yaptırmıştır. İrili ufaklı yedi kubbeye sahiptir. Üstü kurşunla kaplanmıştır. Kurnaları çok fazladır. Büyük banyo üzerindeki çini kitabe 960/1552 tarihini göstermektedir.

Ancak Kütüphaneler Genel Müdürü Hasan Fehmi Bey'in bir yazısına dayanarak hamamı yaptıranın Bursa Kadısı Molla Arapzade Abdülbaki olduğu ve Rüstem Paşa'ya takdim edildiği kaydedilmektedir. Aynı zamanda binanın Mimar Sinan tarafından İstanbul'da inşa edilen Sultaniye Hamamı'na çok benzemesinden dolayı da kaplıcanın Mimar Sinan tarafından yapılmış olduğu düşünülmektedir⁶⁰.

Hamamın iç kısmında büyük bir havuz, etrafında halvetleri ve kurnaları bulunur. Vaktiyle bu kaplıcanın iç kısmında at havuzu denilen bir havuzun bulunduğu ve cilt hastalığı olan hayvanların buraya getirilerek yıkıldığı rivayet edilmektedir. Ancak bu kaplıcanın suyu çoğunlukla temizlenmek için kullanılmıştır. Kaplıca haftada bir gün kadınlar için tahsis edilmiştir⁶¹.

Yeni kaplıcaya gelen kükürtlü maden suyunun kaynağı Bademli bahçeden Yeni kaplıcaya inen yolun Kaynarcaya ayrıldığı zaviyedeki yüksek kayaların altında ve zeminden yaklaşık olarak 80 cm. kadar derinliktedir. Su, 86,5 derece sıcaklıkta olup, kaynağından saniyede 9,7 litre gelmektedir. Açık sarı renkte olan suyun lezzetli olduğu ve keskin bir gaz kokusuna sahip olduğu kaydedilmektedir⁶². Bu kaplıca günümüzde hala işler durumdadır.

57 Kızılyalın, **Bursa Kaplıcaları**, s. 24-25, Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.33

58 **Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi**, s. 86

59 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.84; Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.33; Kepeci (oğlu), **Bursa, Bursa Hamamları**, s.35.

60 Baykal, **a.g.e.**, s.33; Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.19-20; **Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi**, s. 85.

61 **Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi**, s. 85-86.

62 **Bursa Vilayeti Salnâmesi**, s. 222

Kaynarca Kaplıca Hamamı:

Yeni Kaplıca yakınında bulunan Kaynarca kaplıcasının kimin tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak 1680 tarihinde hassa mimarı Mustafa ağa tarafından kubbelerinin etrafına duvar, kubbelerin üzerine yeni kurşun, batı tarafına kapı yapılması için duvar, içindeki yeşil halvetler, havuzun etrafındaki altı sofa ve mermerlerin yenileştirilmesi ve çinilerin temizlenmesi işinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu tadilat için toplam olarak 605.036 akçe harcama yapıldığı kaydedilmektedir⁶³. Küçük olması dolayısıyla kadınlara tahsis edilmiştir. Rüstem Paşa vakfıdır⁶⁴.

Yukarıda bahsettiğimiz kaplıcaların haricinde Hüsnü-güzel, Servinaz, Gönlüferah - Cıkcık - Balçık⁶⁵ kaplıcaları da vardır.

Hamamlar

Türk Milleti temizliğe büyük önem vermektedir. Bu millette eskiden beri var olan bu özellik, yerleşik hayata geçildiğinde, daha da kendisini göstermiştir. Vücut temizliğinin insan sağlığı açısından vazgeçilmez derecede önemli olduğunu, birçok salgın hastalığın pislikten kaynaklandığını ve toplum hayatını da ciddi şekilde etkilemesi dolayısıyla, atalarımız bu konuya büyük önem vermişlerdir. Nitekim devrin padişahları ve ileri gelen devlet memurları halka hizmet amacıyla birçok hamamlar yaptırmışlardır.

Hamamlar, genel özellikleri itibarıyla kaplıcalara göre daha farklıdır. Yıkanmak için inşa edilmişlerdir. En önemli farkları hamamların suyunun ısıtılarak elde edilmesidir. Bir diğer özellikleri ise havuzlarının olmamasıdır. Yapı bakımından dört bölümden oluşurlar; soyunma yeri, asıl hamam kısmı, külhan ve su deposu.

Soyunma yeri, ahşap olarak inşa edilmiştir. Odaları bir veya iki katlı olup kaplıcalarınkine benzemektedir. Avlusundaki havuz mermerdir. Asıl hamam kısmı kubbenin altındadır. Alttan, külhandan gelen sıcaklıkla ısıtılır. Külhan ise hamam suyunun ısıtıldığı özel ocaktır. Su deposu ise külhanın üzerinde ve yanında bulunmakta olup hamamın su ihtiyacını karşılamaktadır.

Hamamlar her şehirde olduğu gibi Bursa'da da lüzum görüldüğü yerlerde inşa edilmiştir⁶⁶. Geçmiş dönemlerde Bursa'da üç bin hamamın bulunduğu belirtilmektedir. Bu hamamların bir kısmı genel olarak şehir halkına hizmet etmektedir. Yani umuma açıktır. Diğer hamamlar ise tamamen özeldir. Bu hamamların bazılarının binaları tarihi değer taşımaktadır⁶⁷.

Çalışmamızın bu bölümünde XV-XVI. yüzyıllarda Bursa'daki hamamlar konusunu ele almaya çalışacağız. Bu yüzyıllar arasında Bursa şehrinde bulunan hamamları; kim tarafından, hangi tarihlerde yapıldığını ve şehirdeki bulunduğu yer itibarıyla incelemeye çalışacağız. Bu hamamlar içinde, bilinen belli başlı olanları aşağıdaki gibidir: Çekirge Hamamı, Alâeddin Bey Hamamı, Eski Yeni Hamam (Ördekli Hamam), Nalıncılar Hamamı, Yıldırım Hamamı, Ali Paşa Hamamı, Eynebey Hamamı, Pınarbaşı Hamamı, Kadı Hamamı, Demirtaş Hamamı, Başçı İbrahim Bey Hamamı, Oruç Bey Hamamı, Mahkeme Hamamı, Tavuk Pazarı Hamamı, Emir Sultan Hamamı, Muradiye Hamamı, Omurbey (Umurbey) Hamamı, Mesih Paşa Hamamı, Reyhan Hamamı, Çakır Hamamı, Davut Paşa Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı, Yeşil Hamamı, Muallimzâde Hamamı, Alboyacılar Hamamı, Çömlekçiler Hamamı, Haydarhâne Hamamı, İncirlice Hamamı, Şengül Hamamı, Hançerli Sultan Hamamı, Kiremitçi Hamamı, Hallaçlar (Cullahân) Hamamı, Kaygan Hamamı ve Atpazarı Hamamı.

63 Kepeci (oğlu), **Bursa, Bursa Hamamları**, s.19; **Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi**, s. 86; **Bursa Vilayeti Salnâmesi**, s. 222.

64 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 34.

65 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.45.

66 Kızıyalın, **Bursa Kaplıcaları**, s.16-17.

67 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 29.

Çekirge Sempti'ndeki Hamamlar:

Buradaki Hamamlar, Servinaz, Hüsnü güzel, Keçeli Hamamları, Hüdaverdi, Ethem bey (Paşa) Hanesi, Armutlu Hamamı, Eski Kaplıca, Fuat Bey Hamamı, Kemal Bey Hamamı, Hüsnügüzel Hamamı, Münir Paşa Hanesi, Fahri Bey Hamamı, Gönlüferah Hamamı, Garipler Hamamı, Eski Kaplıca, Çivici Raif Bey Konağı, Bekârlar Hamamı olarak kayıtlarda geçmektedir⁶⁸. Bu hamamların yapılış tarihleri ile ilgili sadece Çekirge hamamı hakkında bilgilere rastlamaktayız.

Bu hamamların ortak özellikleri sularının üç ana kaynaktan gelmiş olmasıdır. Ancak suların kimyevi oluşumu, dereceleri ve kudretlerinin birbirinden farklı olduğu belirtilmektedir. Buradaki sular sıcak (dişi) su, ılık (erkek) ve Horhor Suyu olmak üzere üç çeşit olduğu ve bunlar içinden en makbul olanı dişi su olduğu açıklanmaktadır. Bu suyun kaynağındaki sıcaklığının 48° ve bir saniyedeki miktarının ise 28 litre olduğu kaydedilmektedir⁶⁹.

Çekirge Hamamı:

1616 yılında ele geçen bir belgeye göre Çekirge Hamamı'nın 1300'lü yıllarda Evliya mertebesinde olan bir adam tarafından yaptırılıp vakfedildiği anlaşılmaktadır. Suyunun şifalı olması sebebiyle hastalara birçok faydasının olduğu ileri sürülmüştür. Sultan II. Bayezid Vakfı tarafından alınıp kiraya verilmesine ve burada yıkanan kişilerden para alınmasına karşı çıkıldığı kaydedilmektedir. Ayrıca 1617 yılındaki bir başka kayda göre o tarihlerde kaplıca eğlencelerinin revaçta olduğu ve herkesin kaplıcaya ailesiyle gittiği anlaşılmaktadır. 1632 yılında Çekirge Hamamı'nın kiremitleri ve beş kapısının onarıldığı, 1683 yılında ise hamamın yapısının tamamıyla değiştiği kaydedilmektedir. Memur olan kişilerin bu hamamda yıkanmalarının işlerini kaybetmelerine, işsiz kimselerin ise burada yıkanmaları sonucunda iş bulacaklarının eski bir anane olduğunun rivayet edildiği belirtilmektedir⁷⁰. Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Alâeddin Bey Hamamı:

Hamam Bey'in oğlu Alâeddin Bey tarafından inşa edilmiştir. Kendi ismiyle anılan caminin batı tarafında kalmaktadır. Bursa'da inşa edilmiş olan hamamların en eskilerindendir. 1519 yılında 3900 akçe ile onarılmıştır ancak, 1573'lerde eski bina olması sebebiyle duvarlarından yılan ve akrep çıkması yüzünden halkın gözünden düşmüş ve bakımsızlıktan dolayı hamam yıkılmıştır⁷¹.

Eski Yeni Hamam:

Orhan Bey tarafından Bursa'da iki hamam yaptırılmıştır. Bunlardan ilki Koza hanın batısındaki Orhan Bey Hamamı'dır. İkincisi ise hisarda Ortapazar yakınında, Sofi Fakih Mahallesi'ndeki Eski Yeni hamamdır⁷². Bu hamam Orhan Bey tarafından yaptırılmıştır. Eski yeni denilmesinin sebebi ise o dönemlerde bir han veyahut hamam yapıldıktan sonra bir yenisi daha yapılırsa önceki "eski yeni", ikincisi sadece "yeni hamam" adı ile anılırdı⁷³. Halk tarafından çok beğenilen bu hamam, XVI. yüzyılda günde 15-20 akçeye kadar kiraya verilmiştir. 1687 yılında önemli bir tadilat görmüştür. Bursa'da ilk yapılan ve hatta Osmanlı döneminde yapılan ilk hamamlardan biridir⁷⁴.

68 Bursa Vilayeti Salnâmesi, s. 220-221; Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, s.126.

69 Bursa Vilayeti Salnâmesi, s.219.

70 Kepeci (oğlu), *Bursa Hamamları*, s.3-4.

71 Kepeci (oğlu), *a.g.e.*, s.27; Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.67.

72 Kepeci (oğlu), *a.g.e.*, s. 8-9.

73 Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.84.

74 Kepeci (oğlu), *a.g.e.*, s.8-9.

Eski Yeni Hamam (Ördekli Hamam)

Bu hamam da muhtemelen Nalıncılar Hamamı'ndan sonra yapıldığı için yeni denmiş, sonradan birçok benzeri hamamların yapılması sebebiyle de, eski-yeni ismini almıştır⁷⁵.

Hamam, Yıldırım tarafından Abdal Mehmed Mahallesi'nde yapılmaya başlanmış, ancak Timur istilası sebebi ile bitirilemeden harap hale gelmiştir. Hamama gelen suyu halk kendi evlerine çevirmiştir. Daha sonraları Çelebi Sultan Mehmed birliği yeniden sağladıktan sonra hamamı tamamlatmış ve oğlu Murad Bey adına vakfetmiştir. Hamamın 1397 yılından önce yaptırıldığı ve 1485 tarihinde ise Çandarlı İbrahim Paşa tarafından hamamın duvarına bir çeşme yapıldığı kaydedilmektedir. 1495 yılında ise hamamın tam olarak onarıldığı anlaşılmaktadır. 1620 yılında da hamamın altı tane halvet kubbesinin ve camekânın (soğukluk) tuğla olan kiremitlerine yağmur işlediğinden Frenk kiremitleri ile değiştirildiği kayıtlarda geçmektedir⁷⁶.

Nalıncılar Hamamı:

Bu hamam Bursa'da inşa edilen en eski hamamlardan üçüncüsüdür. 1389 yılından önceki bir tarihte I. Murad tarafından çift olarak yaptırılmıştır. Bu hamam, Hüdavendigâr, Galle Pazarı, Postalcılar ve Tahıl Pazarı gibi farklı isimlerle de bilinmektedir. Timur yenilgisinden sonra Bayezid'in oğullarından Süleyman Çelebi, vaktinin büyük çoğunluğunu bu hamamda düzenlediği eğlence partileriyle geçirirdi. 1507 yılında hamamın gündeliği 30 akçeye 1520'de yıllığı 18.000 akçeye 1561 yılında ise gündeliği 42 akçeye kiraya verilmiştir. 1853 yılında hamam çift olarak işler durumdayken tespit edilemeyen bir sebep dolayısıyla hamamın biri kaldırılmış, diğeri ise farklı işlerde kullanılmıştır⁷⁷.

Yıldırım Hamamı:

Hamam Yıldırım'ın tahta çıkmasından bir yıl sonra 1390 yılında yaptırılmış, imarete vakfedilmiştir⁷⁸. 1671 yılında suyolları onarılmıştır⁷⁹. Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Ali Paşa Hamamı:

Bursa Lisesi'nin üstünde ve biraz batısında Demirli Sokak'ta idi⁸⁰. Hamam Yıldırım'ın vezir-i azamı Çandarlı Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesinin 1393 tarihli olması, hamamın daha önce yaptırılmış olduğunu gösteriyor⁸¹. Kayıtlara göre 1384 yılından önce yapıldığı tahmin edilmektedir.1513'de hamamın idarecileri suyu sattıkları için 12 akçe gündelikle kiraya verilebildiği bildirilmektedir⁸². Hamamın maliyeti ve mimarının kim olduğu bilinmiyor. Daha sonraları 1628 senesinde harap olması dolayısıyla Bursa kadısı tarafından Veli Şemseddin Mahallesi'nde oturan Mevlana İbrahim Efendi'ye satılmıştır. Satın alan kişi burayı biraz onardıktan sonra Abdullah Geylani tarikatı için tekkeye çevirmiştir. Bu yüzden de "Hamam Tekke" ismini almıştır. Burası hem cami hem de tekke olarak kullanılmıştır. 1848 yılında 19.738 akçe harcanarak onarılmıştır⁸³.

75 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s. 476.

76 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.35-36 ; Ergenç, **a.g.e.**, s.86 ; Baykal, **a.g.e.**, s.114 ; E.Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul, 1966, s.476.

77 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.43-44.

78 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa...**, s.86.

79 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s. 26.

80 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s. 471

81 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.29

82 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s. 471-472.

83 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.29-30.

Eyne Bey (İnebey) Hamamı:

Ulu Cami yakınlarında Tahtalkale'de Eynebey Çarşısı'nın üst tarafında yer almaktadır. Mimarının ismi ve hamamın yapımı için ne kadar para harcandığı bilinmemektedir. Araştırmacıların bu hamam hakkında verdikleri bilgiler farklılık göstermektedir. Kâmil Kepeci, Eynebey Medresesi'nin Hüseyin Çelebi adlı kişi tarafından, hamamın ise Ahmed Çavuş adında hayırsever bir vatandaş tarafından yaptırıldığını, dolayısıyla da Eynebey'in bu hamam ve medrese ile ilgisi olmadığını yazmaktadır⁸⁴. Buna mukabil Ekrem Hakkı Ayverdi ise durumu daha değişik ele alıyor ve binanın Ahmed Çavuş isminde meçhul birine bağlanmasının doğru olmadığını belirterek bozulmamış metinde böyle bir isme rastlanmadığını, hamamın Eynebey'e ait olduğunu ayrıca Bursa'da bir ikinci hamamın daha bulunduğunu yazmaktadır⁸⁵. Nitekim Eynebey isimli ünlü bir komutanın var olduğu ve Timur istilasına kadar büyük yararlılıklar gösterdiği belirtilmektedir. Kara ya da Küçük Eynebey isimli farklı bir şahsiyetin ise bir hamamının ve medresesinin bulunduğu dair, sicillere dayanarak yapılmış olan bir araştırmada açıklanmaktadır⁸⁶. Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Pınarbaşı Hamamı:

Hamam Hacı Hasanzâde Kadiasker Mustafa tarafından 1405'den önce yaptırılmıştır.⁸⁷ Vakıf kayıtlarından alınmış olan bilgiye göre bulunduğu yer, Zindan Kapısı yakınındaki Yeni Hamam diye geçmektedir⁸⁸. Bu hamam için Alacahırka, Kadı ve Zindankapı isimleri de kullanılmıştır.1515 yılında 11 akçeye, 1519 yılında aylığı 270 dirheme kiraya verilmiştir. 1561, 1568 ve 1586 tarihlerinde onarım görmüştür. Hasanzade Kadiasker'in İstanbul'daki camiine vakfedilmiştir⁸⁹.

Kadı Hamamı:

Uzun Çarşı'daki Gelicik Çarşısı adı verilen yerdedir. Burası Eski Yeni Han'ın yakınındaki bir yerdi. Hacı Hasanzâde Kadiasker Mustafa⁹⁰ Efendi tarafından yaptırılmış ve daha sonra kendisi tarafından İstanbul'daki cami ve medresesine vakfedilmiştir. Kadiasker Mustafa Efendi'nin 1505 tarihli vakfiyesinden elde edilen bilgiye göre Bursa'da iki hamamının olduğu ve Kadı Hamamı'nın daha önce yapıldığı ifade edilmektedir. Yaptıran şahsın ilmiye mensubu olması hamamın bu isim ile anılmasına sebep olduğu belirtilmektedir⁹¹. 1512 yılında hamamın yıllığı 12 bin akçeye kiraya verilmişken, daha sonra arttırılarak yıllığı 16 bin akçeye çıkmıştır. 1517 yılında ise 12 bin akçeye düşmüştür. 1518'de 7640 akçeye, 1508'de onarılacak günde 20 akçeye kiraya verilmiştir. 1583, 1586, 1620 ve 1732'de kubbelerinin kurşunları ve hamam tamamıyla onarılmış ve toplam olarak 40 bin akçe harcanmıştır⁹². Perşembe Hamamı olarak da bilinen bu hamam, Bursa'daki diğer hamamların mimarisine de benzemektedir. Geniş ve işlek bir hamam olduğu ve Cumhuriyet Caddesi açılırken yarısının yıkıldığı belirtilmektedir⁹³.

Demirtaş Hamamı:

Demirtaş ismindeki camiye giden yol ile eski Bursa-Gemlik Caddesi'nin kavşağında bulunduğu ifade edilmektedir. Hamamın Demirtaş Paşa'nın oğlu Oruç Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Hamamın, isminden dolayı

84 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.22-23.

85 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s. 478-479.

86 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.87.

87 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.73

88 Ergenç, **a.g.e.**, s.93

89 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**,s.23-24.

90 Bazı araştırmalarda Hacı Hasan Zade Muhiddin Mehmet Efendi olarak geçmektedir. Bkz., Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**,s.12; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 119.

91 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.92.

92 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s. 12.

93 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 119.

Yıldırım döneminde inşa edilen yapılar arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Hamamın soğukluğunun 16,0 m. çapındaki kubbesinin diğer hamamlarda olmadığı ve Osmanlılarda II. Murad devri sonlarına kadar inşa edilen kubbesi en büyük hamam olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Molla Çelebi tarafından satın alındığı anlaşılan hamamın 1567 yılında hamama ait dükkânlarla birlikte 35.940 akçeye kiraya verildiği anlaşılmaktadır. Hamam, 1568 yılında üç yıl süreyle gündelik 60 akçeye kiralanmıştır. 1573 yılında ise kirasının gündeliğinin 18 akçeden verildiği, 1645 yılında da ayda 150 akçeye kiraya verildiği kaydedilmektedir⁹⁴. Yapı itibarıyla oldukça süslü olduğu belirtilen hamamın Oruç Bey vakfına alındığı ifade edilmektedir. Vakfa alınmadan bir süre önce hapishane olarak kullanılmak istendiği, ancak buna müsaade edilmemesi sonucunda alay komutanlığı tarafından satın alındığı bildirilmektedir. Daha sonraki tarihlerde ise belediyenin gaz deposu olarak kullanılmış olan⁹⁵ hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Başçı İbrahim Bey Hamamı:

Vakfiyesinin 1420 tarihli olması dolayısıyla hamamın bu tarihten önceki bir tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yakınında bulunan caminin ve İstanbul'daki Başçı İbrahim Bey Medresesi'nin vakfidir.

Hamamın önceki tarihlerde birçok kez tamir edildiği, 1620 yılında da 17826 akçe harcanarak tamamen onarıldığı kaydedilmektedir. Sonraki tarihlerde hamamın satıldığı ve dokuma fabrikası olarak kullanıldığı belirtilmektedir⁹⁶.

Oruç Bey Hamamı:

Oruç Bey iki hamam yaptırmıştır. Bunlardan biri istasyon yolundadır. Bu hamam, babası kara Demirtaş Paşa'nın adının verilmesi dolayısıyla Demirtaş Hamamı olarak bilinmektedir. Diğeri ise Hisar'da ve ilk zamanlarda Kale-i Omur Bey denilen Oruç Bey Camisi yakınındaki hamamdır. Bu hamam kendi adıyla anılmaktaydı.

Vakfiyesinin 1420 tarihli olması dolayısıyla hamamın bu tarihten önceki bir tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hamam, yakınında bulunan Kapalı Mektep'e gelir olmak üzere yaptırılmıştır.

Hamam, 1507 yılında günlük 12 akçeye, 1512'de 5 akçeye kiraya verilmiştir. 1558'de 7516 akçeye ve bakımsız olduğu için 1592'de 5000 akçeye, 1614'de 5130 akçeye kiraya verilmiştir. Hamamın uzun bin süre boş kalması ve birçok yerlerinin yıkılması dolayısıyla günde bir akçeye kiraya verilmiştir. Kiraya alan Mustafa oğlu Mehmet Efendi 1669 yılında 6558 akçe harcayarak tadilatını yaptırmıştır. 1787 yılında bir başkası tarafından satın alınmış olan hamamın işler vaziyette olmadığı görülmüştür. Bu sebeple sahibine geri verilmiş ve büsbütün harap olmuştur. Hamam, bu durumu dolayısıyla Yıkık Hamam olarak anılmıştır⁹⁷.

Mabkeme Hamamı:

Kız Lisesi'nin karşısında bulunmaktadır. Çandarlı Hayrettin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından çift olarak yaptırılmıştır. İbrahim Paşa Camii yakınındadır. İbrahim Paşa'nın İznik'teki imaretine vakfedilmiştir⁹⁸. Vakfiyesinin 1421 tarihli olması dolayısıyla hamamın bu tarihten önceki bir tarihte inşa edildiği anlaşılmaktadır. Mimarının ismi ve hamamın yapımı için ne kadar para harcadığı bilinmemektedir⁹⁹. Hamam, benzerleri gibi büyük ve katlı kubbeden oluşmaktadır. İkinci kubbesi beton, birincisi kiremit ve duvarlarının kesme tuğladan yapıldığı

94 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s.472-473.

95 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.21-22.

96 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.25; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 90; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.84.

97 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.16-17; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 88; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.64.

98 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 88.

99 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.4-5; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 88.

belirtilmektedir¹⁰⁰. Bu hamam Mahkeme Mahallesi'nde¹⁰¹ olduğu için, İbrahim Paşa Hamamı ve Mahkeme Hamamı adları ile anılmıştır. 1512'de günde 10 dirheme, 1624'de ise yıllığı 50 bin dirheme kiraya verilmiştir¹⁰². Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Tavuk Pazarı Hamamı:

II. Murad tarafından 1426'dan önce çift olarak inşa ettirilmiştir. Muradiye Camii ve imaretinin vakfidir. 1479 tarihinde Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu İbahim Çelebi tarafından günlük 47 akçeye kiraya verilmiştir. 1489 yılında hamamın önünde Tavuk pazarı kurulması sebebiyle bu ismin verildiği tahmin edilmektedir. Çarşı içinde olması dolayısıyla oldukça işlek bir hamamdır. 1517'de kiraya verilmiştir. 1520 yılında, yıllığı 12 bin dirheme, 1521 yılında ise gündeliği 12 ve bayramlarda da 820 dirheme kiraya verildiği anlaşılmaktadır. 1523'de 18 akçeye tamir edilmiştir. 1614'de harap olan kısımları yeniden onarılarak erkekler tarafının haftada iki gün kadınlara açılması için ferman geldiği kaydedilmektedir. 1617'de ise bu izin sadece bir güne indirilmiştir. Belirli dönemlerde kiraya verilen hamam Celali İsyanları sırasında büyük zararlar görmüştür. Bu sebeple 1619 ve 1624 tarihlerinde 65 bin akçe harcanarak yeniden tamir edilmiştir. 1629 yılında ise hamama gelen suyollarının tamir edildiği belirtilmektedir¹⁰³.

Emir Sultan Hamamı:

Emir Sultan (Emir Mehmed Buhari) Yıldırım **Bayezid** zamanında Mekke'den gelmiş Buharalı önemli bir kişidir. Yıldırım'ın kızını alarak ona damat olmuştur. İstanbul kuşatması sırasında Yıldırım'ın yanında yer almıştır. Bursa sicil defterlerindeki kayıtlara göre İvaz Paşa vakfının mütevellisi olduğu ve 1429 yılında öldüğü belirtilmektedir.

Hamam, eşi Hundi Hatun tarafından Emir Sultan adına yaptırılmıştır. Yapılış tarihi belli değildir. 1542'de günde 47 akçeyle kiraya verildiği tespit edildiğine göre bu tarihten önce yapıldığı anlaşılmaktadır. 1741 yılında meydana gelen çöküntü sebebiyle cami ve mahalle yerinden oynamış ve bu sebeple 60 bin akçe harcanarak onarılmıştır. 1795 yılında ise 3390 kuruş harcanarak tekrar onarımdan geçtiği kaydedilmiştir¹⁰⁴.

Emir Sultan Camii'nin güneyinde bulunan hamamın çok kubbeli olduğu ve günümüzde işler halde bulunduğu bilinmektedir.

Muradiye Hamamı:

Sultan II. Murad tarafından 1426 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Türbelerdeki bekçilerin ve dua okuyacak kişilerin burada yıkanmasından ötürü "Bekciyan Hamamı" da denilmiştir. Muhtelif defalar tamir görmüştür. Birçok yangın ve deprem geçirmesine rağmen ayakta kalabilmiştir.

1623'de hamam kullanılamayacak duruma geldiğinden batı tarafındaki iki kapısıyla beraber 10.494 akçeye onarılmıştır. 1762'de yıllığı altmış kuruşa kiraya verilmiştir.¹⁰⁵ Sonraki tarihlerde, dökümhane olarak kullanılan hamam, medresenin batısında, yolun sağ kenarında bulunmaktadır¹⁰⁶.

Omurbey (Umurbey) Hamamı:

Timurtaş Paşa'nın oğlu Omurbey (Umurbey) tarafından yaptırılan hamam, aynı adı taşıyan caminin güneyinde yer almaktadır. 1454 yılından önce inşa edilmiştir. Hamamın ve caminin kendine mahsus suyu vardır.

100 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.86.

101 Hoca Muslahaddin Mahallesi de denilmektedir.

102 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.5; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 88.

103 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.7-8; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.90.

104 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.17-18; Ergenç, **a.g.e.**, s. 94.

105 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.27-28; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 89.

106 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.43.

Omurbey (Umurbey), yaşadığı süre içerisinde ilim dünyasına büyük katkıları sağlamıştır. Türk diline hizmet etmiştir. Vakfiyeler Arapça olarak yazılıyor iken Omurbey kendi camisinin kitabesini Türkçe olarak yazdırmıştır. Hamam, 1556'da 19 bin akçe ile onarılmıştır. Bayındır ve işlek durumdaki bu hamam Bursa'daki hamamların en mükemmellerindendir¹⁰⁷.

Mesih Paşa – Nasuh Paşa Hamamı:

Hamam, Setbaşı Köprüsü yakınlarındaki “Hoşkadem” ismi ile anılan mahallede yer almaktadır. Yüksek katlı kubbeli, kiremit örtülü işlek ve zarif bir hamamdır. II. Bayezid'in vezirlerinden olan Mesih Paşa, bu hamamı, Gelibolu'daki camiine gelir kaynağı olması için yaptırmıştır. Ancak hamamın ismi daha sonraları yanlış olarak Nasuh Paşa Hamamı diye anılmıştır. Bunun sebebi ise Nasuh adlı birinin hamamın inşaati sırasında burayla ilgilenmesi, sonra da vakfa tahsildar olmasından kaynaklanmaktadır¹⁰⁸.

1477 yılında 43.000 akçe ile kiraya verildiğı belirtildiğine göre bu tarihten önce yapıldığını söylemek mümkündür. Hamamın mimarı ve inşaati için harcanan para bilinmemektedir. 1514'de günlüğü 18 akçeye kiraya verilmiştir. Bir süre kullanılmayan hamam 1581 ve 1585 tarihlerinde tamirattan geçmiştir. 1590 yılında hamamın geliri, onarımı için gerekli parayı karşılayamadığından kubbelerindeki kurşunlar sökülerek satılmış ve daha ucuz olan kiremitle kaplanmıştır. Hamamın bu onarımı için 87.900 akçe harcanmıştır. Hamam, Vakıflar Genel Müdürlüğü idaresinde bulunmaktadır¹⁰⁹. Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Reyhan Hamamı:

II. Murad'ın harem ağalarından Reyhan Paşa, bu hamamı Yenişehir'de yaptırdığı zaviyesine gelir sağlamak üzere yaptırmıştır. 1478 yılından önceki bir tarihte yapıldığı kaydedilmektedir. 1484'de onarılmış, 1507'de 24 dirheme, 1570'de ise 11 akçeye kiraya verildiğı belirtilmektedir¹¹⁰.

Çakır Hamamı:

Hisarın eteğinde Altıparmak'tan Çekirge'ye giden yolun sonunda bir çift hamamdır. İncelediğimiz dönemde bu mıntıkaya Çıra Pazarı denirdi. Kesme taşa işlenmiş, kubbelerinin üstü kiremitle örtülüdür¹¹¹.

II. Murad zamanında Bursa'da Subaşılık yapan Abdullah oğlu Çakır Ağa tarafından yapılmıştır. Çakır Ağa, bu hamamı İstanbul-Silivri'de yer alan zaviyesine gelir getirmesi için inşa ettirmiştir. Mimarının Fatih'in mimar başısı olan Ayas Ağa olduğı söylenmektedir. 1484-1494 tarihli iki vakfiyesi vardır¹¹². 29 Nisan 1505'de 50 akçe gündelikte kiraya verilmesi, o dönem için bu hamamın işlek bir hamam olduğunu göstermektedir¹¹³. 1677'de 101.852 akçe harcanarak hamamın tamamı elden geçirilmiştir¹¹⁴. Bu hamam günümüzde hala işler durumdadır.

Davut Paşa Hamamı:

Yeni Tahtakale Senti'nde yer alan Bit Pazarı'nda bulunmaktadır.

Hamamı, II. Bayezid'in veziri Davut Paşa yaptırmıştır. Paşa, Fatih zamanında Anadolu Beylerbeyliğı yapmıştır. Bu hamamı İstanbul'da yaptırmış olduğı cami, imaret, medrese, mektep ve çeşmelerine vakıf olması düşüncesiyle

107 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.15-16; Baykal, **a.g.e.**, s.135-136.

108 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.90; Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.41-42.

109 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.41-42. Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 91.

110 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.30-31; Baykal, **a.g.e.**, s.118; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 90.

111 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 90; Baykal, **a.g.e.**, s.96.

112 Baykal, **a.g.e.**, s.96; Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.36-37.

113 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 91

114 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s. 37.

1485 tarihinde inşa ettirmiştir. 1493'de hamam çift olarak kiraya verilmiştir. 1512'de gündeliği 30 dirheme, 1560'da 32 akçeye, 1570'de 10.500 akçeyle kazanı, 1617'de hamama gelen Gökdere suyolları onarımdan geçmiştir. 1720'de kiraya verilmiş ve 7200 akçe harcanarak tamirata yapılmıştır. 1775'de hamam tekrar kiraya verilmiştir. Bir süre sora hamamın yanmasıyla kurşunları, kazanı, külhan ve diğer kısımları 600 kuruşa, 1786'da da 2500 kuruşa onarılmıştır¹¹⁵. Hamamın son onarımı 1903 yılında yapılmıştır¹¹⁶. Sonraki yıllarda hamamın mütevellileri Gökdere'den hamama gelen suyu, yol üzerinde bulunan evlere satarak kurutmuşlardır. Böylece o tarihlerde Bursa'nın en güzel hamamını yok etmişlerdir¹¹⁷.

İbrahim Paşa Hamamı:

Hamam, Hisar'da Tefsirhan Mahallesi'nde bulunmakta idi. Çandarlı ailesinden Sadrazam Halil Paşa'nın oğlu ve Bursa Subaşı İbrahim Çelebi tarafından 1485 yılından önce inşa ettirilmiştir. 1485 yılında kızı Hacce Hatun, hamamı aylığını 410 akçe ile kiraya vermiştir. 1569'da 1950 akçe ile 1620'de 3534 akçe ile 1642 tarihinde ise büyük ve küçük kubbesi ve seksen camı, 65.050 akçe ile hamamın mütevellisi olan Molla Fenari'nin evlatları tarafından onartılarak yenilenmiştir. Hamamın mimarlık sanatı bakımından değerli olduğu kayıtlarda belirtilmektedir¹¹⁸.

Yeşil Hamamı:

Hamam, günümüzde Yeşil diye bilinen, XVI. yüzyıl kayıtlarında ise Sultan Mahallesi olarak geçen semtteydi. Aynı zamanda Köşeler Medresesi'nin de vakfıydı¹¹⁹.

Hamamın Yeşil Semti'nde bulunması Çelebi Mehmed tarafından yaptırılmış olabileceği ihtimalini uyandırıyor da, hamamı yaptıran kişinin Bedrettin adında birisi olduğu kaydedilmektedir. Bu kişi, Köse Bedrettin, Köse Türbedar, Köşeç Ali Paşa olarak anılırdı. 1620'de 26 bin ve 1633'de hamam büsbütün kullanılamayacak duruma geldiğinden 22.920 akçeye onarılmıştır. 1680 yılında ise kirasına karşılık olarak onarımdan geçmiştir. 1681 yılında da kurşunları satılarak 14.470 akçe ile tamir görmüştür. Hamam tektir ve işler durumdadır¹²⁰.

Muallimzâde Hamamı:

Hamam, Davut Efendi Mahallesi'ndedir. 1490 tarihinden önce yapılmış çift ve güzel bir hamamdır. Mimarı ve yapıya harcanan para belli değildir. Muallimzâde Ahmed Efendi Kazasker olduğundan hamama Kadı Hamamı da denilmektedir. Harap durumda olan hamamın onarılması için 1490 yılında ferman gelmiştir. 1572 yılında Muallimzâde Ahmed Efendi'nin yaptırmış olduğu hayır kurumları için bu hamamı vakfettiğine dair bir yazının bulunduğu kaydedilmektedir.

Celâli isyanları sırasında harap olan hamamın 1613 yılında büyük bir kısmı 19.500 akçe ile onarılmıştır. 1655'de 45.270 akçe harcanarak tekrar onarılmıştır. 1730'da günde iki akçe ile kiraya verilmiş ve bu kiraya karşılık onarılmıştır. 1730 yılında tekrar onarımdan geçmiş, 1744 de ise vakfın tamamı elden geçirilmiştir. Sonraki yıllarda hamam tamamen kendi haline terk edilmiş, temelleri dahi seçilemez hale gelmiştir.¹²¹

115 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.39-41; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 91..

116 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.125.

117 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.41.

118 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.5-7; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 88.

119 Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 93-94.

120 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.9-10.

121 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.14-15; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 153; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.94.

Alboyacılar Hamamı:

Hamamı yaptıran kişi Efdalzâde diye anılan Hamîdüddîn Efendi'dir. Ulemadan olan Efdalzâde, Fatih devrinde önce Kaplıca daha sonra da Muradiye müderrisi olmuştur.¹²²

Hamam, Kara Şeyh, Efdalzâde, Efdaleddin, Küşteri, ve Alboyacılar Hamamı isimleriyle de anılırdı. Hisarda, zindan kapısı denilen yerde yaptırılan okul için vakfedilmiştir. 1496 yılında gündeliği 12 dirheme, 1511 de ise gündeliği 13 akçeye kiraya verilmiştir. 1512'de 22 bin akçe, 1630'da 23 bin akçe, 1581'de de 28.005 akçeye yapılmasına izin verilmiştir. Uzun yıllar harap bir haldeyken 1657'de 50.400 akçe harcanarak onarılmış ve gündeliği 6 akçeye kiraya verilmiştir. Hamamın suyu Gökdere ve Pınarbaşı'ndan gelmekteydi.

Hamamın Orhan Mahallesi'nde olduğu ve 440 yıl boyunca varlığını sürdürmüş olduğu bilinmektedir. Bursa'nın geçirdiği yangın ve depremlerin hepsini görmüş olan hamama hiçbir Őey olmamıştır. Ancak Atatürk Caddesi'nin genişletilmesi sırasında 1932 yılında Belediye tarafından yıkılmıştır.

İtfaiyenin bulunduğu yerden Kız Öğretmen Okulu'na kadar olan cadde üzerinde Alboyacı dükkânlarının olması dolayısıyla bu isim ile anılmasına sebep olmuřtur¹²³.

Çömllekçiler Hamamı:

1496 yılında Bursa'ya gelen Molla Fenari'nin oğullarından Yusuf Bali'nin oğlu Ali Paşa iki hamam yaptırmıştır. Biri Çömllekçiler diğeri de Haydarhane Hamamı'dır.

1523 yılında onarımdan geçmiştir. 1560'da 19.400 akçeye hamamla birlikte suyolları ve kaldırımları tamir görmüştür. 1587'de 14.000 akçeye onarılmıştır. Hamam birçok defalar yanmış ve kullanılamaz hale gelmiştir. 1680 yılında 53.390 akçeye tamamen onarım görmüştür.

Çömllekçiler Hamamı, Kazazoğlu Mahallesi'nde, Zafer Alanı'ndan kaplıcalara giden yolun kuzey tarafında bulunmakta ve son zamanlarda Balıkxane olarak kullanılan yerde idi. Ancak Altıparmak Caddesi'nin genişletilmesi sırasında tamamen yıkılarak kısmen caddeye katılmıştır.¹²⁴

Haydarhane Hamamı:

Konevî denilen Konyalı Oğlu Mahallesi'ndedir. 1496 yılında Bursa'ya gelen Molla Fenari'nin oğullarından Yusuf Balî'nin oğlu Ali Pařa¹²⁵ tarafından yaptırılmıştır. 1511 yılında 15; 1520'de 11 ve 1523'de de 16 akçe gündelik ile kiraya verilip birçok defalarda onarım görmüřtür¹²⁶.

Günümüzde bayındır halde bulunan hamam, büyük, zarif ve üstü kiremit kaplı bir yapıdır¹²⁷.

İncirlice Hamamı:

Alâeddin Ali Efendi tarafından yaptırılmış olan hamam, İncirlice Mahallesi'nde bulunduğu için bu adla anılmıştır. Fenari Ahmet Paşa'nın kardeşi olan Alâeddin Ali Efendi 1497'de Bursa'da ölmüştür. Hamam, 1488'de günlüğü 65 akçe ile kiraya verilmiştir. Birkaç kez yanıp yıkıldıysa da tamir edilmiştir 1805 yılında kiraya verilen hamam, 1107,5 kuruşla onarılmıřtır¹²⁸.

122 Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.90.

123 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.38-39.

124 Kepeci (oğlu), **Bursa Hamamları**, s.32; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.93.

125 Fenari Ahmet Paşa tarafından onbeşinci yüzyılda yaptırıldığı da kayıtlarda geçmektedir. Bkz; Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 78.

126 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.33; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.93.

127 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s. 78.

128 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, 33.

Şengül Hamamı:

Küçük ve tek bir hamam olan Şengül Hamamı, Ulu Cami'nin kuzeyinde yer almakta ve bu caminin vakfı olarak bilinmektedir. Yavuz tarafından yapıpı vakfedildiği söylenmektedir. Ancak sicillerdeki kayıtlara dayanılarak verilen bilgilerden hamamın daha önce yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın 1507 yılında 16 akçe gündelikle kiraya verilmiş olması¹²⁹ bu durumu doğrulamaktadır. 1517'de 25 akçeye kiraya verilmiştir. 1551'de harap vaziyette olduğundan 2000 akçeye tamir edilmiştir. 1717 (1718) yılında da 22.576 akçe ile tam bir onarımdan geçirilmiştir¹³⁰.

Hançerli Sultan Hamamı:

Hamam, II. Bayezid'in oğlu ve Sultan Mahmud'un kızı Hançerli Sultan tarafından 1524 yılında mektep ve medresesine gelir sağlamak için yaptırılmıştır. Pir Emir köyünün kuzeyinde ve Musa Baba denilen yerin doğusundadır. İlk yıllarda 25 akçe ile kiraya verilmiş, daha sonraları o bölgeler gözden düşünce işlemez hale gelmiştir¹³¹.

Kiremitçi Hamamı:

Şehrin kuzeyinde Kiremitçi Camii yakınındadır. Kiremitçizade Sinan Bey'in vekili Yahşi ile Abdullah Oğlu Mehmet arasında 1543 yılında 90 bin akçeye yapılması için karara varılmıştır. Piriç Han'ın mütevellisi olan Sinan Bey'in Kiremitçizade diye anılması dolayısıyla hamam bu isimle anılmıştır.

Hamam 1601 yılına kadar işlemiştir. Ancak bu sene içerisinde meydana gelen bir saldırı olayından sonra, hamam gözden düşmüş ve işlemez duruma gelmiştir. Sonraki yıllarda İstanbul'dan gelen mütevelliler hamamın kazan ve diğer eşyalarını satmışlardır¹³².

Hallaçlar (Cullabân) Hamamı:

Orhan Gazi tarafından yaptırılmış olan hamam, kalede yer alan Manastır Medresesi'ne vakfedilmiştir. Günümüzde ise Koza Han'ın batı tarafında yer alan Uzun Çarşı'dadır. Hamam, yakınında bulunan cami ve imaret ile birlikte Osmanlı döneminde Bursa'da yapılmış olan hisar dışındaki ilk hamamdır¹³³.

Kaygan Hamamı:

Hamam, aynı adı taşıyan Kaygan Camii'nin güney tarafındadır. Çelebi Mehmed'in kızı ve Selçuk Hatun'un eşi Koca Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hamam, Mehmed Ağa, Dülgerler ve Ağaççılar isimleri ile de bilinmektedir.¹³⁴

Hamam, Koca Mehmed Paşa (Karaca Paşa) sağ iken 1439 yılından önce yaptırılmıştır. 1487'de 50 dirheme kiraya verilmiştir. 1657'de günde 32 akçe ile kiraya verilmiş ve 2500 akçe ile suyolları onarılmıştır¹³⁵.

Yüksek, üzeri kiremit ve bir kısmı çinko örtülü olan kubbesiyle her yerden görülebilen büyük bir çift hamamdır¹³⁶.

129 Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, s.87; Kepeci (oğlu), a.g.e., s.31; Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin..., s.479

130 Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin..., s.479; Kepeci (oğlu), a.g.e., s.31.

131 Kepeci (oğlu), Bursa Hamamları, s.24; Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, s.94.

132 Kepeci (oğlu), a.g.e., s.25-26; Ergenç, a.g.e., s. 93.

133 Ergenç, a.g.e., s.84-85.

134 Ergenç, a.g.e., s.89.

135 Kepeci (oğlu), Bursa Hamamları, s.11.

136 Baykal, Bursa ve Anıtları, s.127.

Atpazarı Hamamı:

Ahmed Dai - Tatarlar arasında yer alan hamam, Emir Sultan vakfidır. Yaptıranı ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İsmi Sürmeli Hamam olarak da geçmektedir¹³⁷.

Hamam küçük ve tektir. Yıldırım Camii'nin batısında ve yokuşun ortalarına doğru çıkarken sağ tarafa düşmektedir.

Hamamın halvetinin mermerleri, hamama gelen suyolları, duvarları ve kubbesinde olan camları, kapıları ve taşra şadırvanı onarımdan geçmiştir. Bu tamiratın 1605 yılındaki bir belgeden alınan bilgilere göre tahmini olarak dokuz bin akçeye yapıldığı anlaşılmaktadır¹³⁸.

Daha sonraki dönemlerde hamamın 1683 yılında 106.599 akçeye ve 1759 yılında da 90 bin akçeye onarıldığı kayıtlarda geçmektedir¹³⁹.

Çalışmamızın XV-XVI. yüzyıllardaki Bursa'daki kaplıca ve hamamlar bölümünü burada tamamlamış olduk. Bu yüzyıllar arasındaki Bursa şehrinde bulunan hamam ve kaplıcalar bir plan dâhilinde çalışmanın sonunda ayrıntılı olarak verilmiştir^{140*}.

Çeşmeler

Bursa şehrinin kuruluş itibariyle Uludağ'ın eteklerinde olması, su bakımından oldukça geniş bir potansiyele sahip olmasına sebep olmuştur. Evliya Çelebi "elhasıl Bursa sudan ibarettir"¹⁴¹ diyerek, bu bölgenin su bakımından ne kadar zengin olduğunu anlatmak istemiştir. Suyun şehirde bol oluşu hayırseverler tarafından çok sayıda çeşme ve hamam yapılmasına sebep olmuştur.

Bu konuda yapılmış olan araştırmalara göre şehre 60 farklı kaynaktan su geldiği, bunların içerisinde en çok "Müftü Suyu" denilen, Abdülaziz Efendi'nin Uludağ'dan getirtip şehre dağıttığı su üzerinde durulduğu kaydedilmiştir. Bu su, Şengül Hamamı ve Eski Yeni Hamam; Ulu Cami, Kaygan Camii ve Şengül Hamamı şadırvanlarına ve çok sayıda mahalle camii, mescidi, tekkesi ve hanına ulaşmıştır¹⁴².

Şehirde o dönem içerisinde yer alan çeşmelerin sayısı hakkında kesin bir bilgiye ulaşamıyoruz. Ancak XVII. yüzyılda Bursa'ya ziyarete gelen Evliya Çelebi, şehirdeki çeşme sayısını 2060 olarak göstererek, Şeyhülislâm Menfî Aziz Efendi'nin 200 adet çeşme yaptırdığını yazmaktadır¹⁴³.

XV-XVI. Yüzyıllarda Şehirde Muhtelif Mahallelerde Yer Alan Çeşmelerden Tespit Edebildiklerimiz Şunlardır:

Hüdavendigâr Camii'nin batı bitişinde yer alan ve bu caminin yapısının eskiliğini gösteren tarihi bir çeşme vardır. Çeşmenin tarihi özelliği dikkate alınmadan tamir edilmiş olması, belirtilen tarihi vasfını kaybetmesine sebep olmuştur¹⁴⁴.

Muradiye'de medresenin batısında, köşede büyük kemerli tuğla işçiliği ile yapılmış bir çeşme bulunmaktadır¹⁴⁵.

Azep Bey yolunun başında Murad Hüdavendigâr döneminin eserleri arasında yer alan eski bir çeşme bulunmaktadır.

137 Baykal, **a.g.e.**, s.128; Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s. 89.

138 Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin...**, s. 481-482.

139 Kepeci (oğlu), **a.g.e.**, s.13

140 *Bu kaplıca ve hamamlar isimleri ve buldukları yerler ile birlikte **Çalışmamızın Ekler kısmı, Ek II, s. 112'de** verilmiştir.

141 Çelebi, **Seyahatnâme**, II, s.20.

142 H.Basri Öcalan, "Şer'iye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat", **Yedi İklim**, Cilt 5, sayı:40, s.78-83.

143 Çelebi, **Seyahatnâme**, II.,s.19.

144 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.29.

145 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.39.

Bu çeşmenin, büyük bir kemeri vardır. Cephe ve kemer, çinisi ve tuğlasıyla dikkat çekmektedir¹⁴⁶.

Helvacıoğlu Mescidi'nin önünde büyük bir çeşme yalağı olduğu ve üzerindeki haçlardan anlaşıldığına göre bir Rum lahdi olduğu görülmektedir. Büyük kemerin ortasındaki kitabe, Şeyh Şamil Suyu'nun yollarının 1865 yılında tamiri ile ilgili bilgi verir¹⁴⁷.

Alâeddin Camii'nin dış kapısı yanında büyük Osmanlı kemeri altında bir çeşme yer almaktadır. Çeşmenin yanında büyük bir çınar ağacı bulunmaktadır¹⁴⁸.

Hocaalızade Camii'nin dış kapı bitişiğinde, Hüdavendigâr Eyaleti Müşiri Paşa'nın zevcesine ait olduğu bildirilen bir çeşme yer almaktadır. Çeşme, sonraki tarihlerde yenilenmiş ve mermer bir plakaya kitabe yazılmıştır¹⁴⁹.

Hacılar Camii'nin hemen önünde büyük bir çeşme yer almaktadır. Çeşmenin Mermer olan büyük taşındaki kitabesinden anlaşıldığına göre Şiblezade Mehmet Efendi tarafından yaptırıldığı kaydedilmektedir¹⁵⁰.

Bir başka çeşme de Kapan Hanı'nın kapısı altında bulunmaktadır. Suyu bol olan bu çeşmenin demir parmaklıklarının güzelliği ile dikkat çektiği bilinmektedir¹⁵¹.

Selçuk Hatun Camii'nin avlusunun batı köşesinde iki çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmeler büyük kemerlerden meydana gelmiştir. Tuğladan yapılmış olan bu sivri Osmanlı kemerlerindeki çeşmelerden biri yok olmuş diğeri de terk olmuşur¹⁵².

Timurtaş Oğlu Omurbey (Umurbey) Camii'nin avlusunun güney batısında, dış yüzde, sade bir çeşme bulunmaktadır. Ayna taşı yerine yerleştirilmiş mermer taş üzerindeki yazılı olan kabartma kitabesinde "Hacı Omurbey (Umurbey) bin Timurtaş sene 931" şeklinde bir yazı dikkat çekmektedir. Yazıdaki tarih, miladi 1524 yılını karşılamaktadır¹⁵³.

Karamazak Mahallesi'nde yer alan Abdürrezzak Türbesi'nde dört kabir vardır. Bunlardan birinin mermer başucu taşında meşhur divan sahibi Yunus Emre'ye ait olduğu anlaşılan bir taş bulunmaktadır. Bu türbenin önünde de eski bir çeşme yer almaktadır¹⁵⁴.

1572 yılında yapılmış olan Muallimzade Hamamı'nın kuzeyinde, kemeri ve üzerindeki rozetleri ile oldukça zarif görünümde olan bir çeşme yer almaktadır. Suyu hamamdan gelen çeşmenin önünde bir çınar bulunmaktadır¹⁵⁵. Hamamın 1572 yılında yapıldığı bilindiğine göre çeşmenin de bu tarihte yapıldığını düşünebiliriz.

Yıldırım, kendi adıyla inşa ettirmiş olduğu hamam için büyük kemer ve duvarlar yaptırmış, oldukça bol olan Akçağlayan Suyu'nu buraya getirmiştir. Suyun geri kalanını ise çeşmeler yaparak mahalleye dağıtmıştır¹⁵⁶.

146 Baykal, **a.g.e.**, s.43.

147 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.68.

148 Baykal, **a.g.e.**, s.67.

149 Baykal, **a.g.e.**, s.88.

150 Baykal, **a.g.e.**, s.91.

151 Baykal, **a.g.e.**, s.96.

152 Baykal, **a.g.e.**, s.128.

153 Baykal, **a.g.e.**, s.135.

154 Baykal, **a.g.e.**, s.144.

155 Baykal, **Bursa ve Anıtları**, s.153.

156 Baykal, **a.g.e.**, s.157.

Yeni Kaplıca. Ft. Sabit Bucinca Bölükemini

III. BÖLÜM

BURSA ŞEHRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARININ İŞLEYİŞİ

İDARİ GÖREVLİLER

Muhtesip

Muhtesip, günümüzde belediye ile ilgili işlerden sorumlu ve oldukça geniş yetkilerle donatılmış idarecidir. Esnaf teşkilatıyla yakından ilgiliydi. Esnafın kontrolü, işyeri açma ruhsatı vs. gibi işler, muhtesibin sorumluluğu altına girmektedir. Ayrıca cerrah, kehhâl¹⁵⁷ gibi sağlık meseleleri ile ilgili serbest çalışan meslek erbabının da diğer üretici meslek grupları gibi değerlendirilip esnaf teşkilâtı içerisinde yer almasından dolayı bu alanla da ilgilenmektedir.¹⁵⁸ Durumun bu şekilde oluşu cerrah, kehhâl gibi serbest meslek erbabını muhtesibin denetleme sahasına sokmuştur. Zaman zaman İhtisap Kanunnâmeleri'nde de rastladığımız şekliyle Muhtesip, özellikle salgın hastalıklar söz konusu olduğunda duruma müdahale etmiş, hekim ve hastaların durumu ile yakından ilgilenmiştir. Özellikle cüzzam, veba gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan şahısları, halktan uzaklaştırmak amacıyla özel yerler tahsis ederek karantinaya almış ve hastalığın yayılmasını önlemiştir¹⁵⁹.

Hekimbaşı (Hekim-i Evvel)

Hekimbaşılık Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez XV. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Yıldırım **Bayezid**, yaptırmış olduğu Darüşşifa'ya ilk olarak Hoca Tabip unvanıyla meşhur olan Hüsnü Efendi'yi hekimbaşı olarak atamış, bu yüzyıldan itibaren hekimbaşılık, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu memuriyette görev alan şahısların konumları beş yüz akçeli bir kadının gelirine denk gelmekte idi. Bu sebeple hekimbaşılığa atananlara XVIII. yüzyılın ilk dönemlerine kadar sadrazamlar, daha sonraları ise dârüssaade ağaları, padişah tarafından hediye edilen bir kürk giydirenlerdi. Hekimbaşı, yazışmalarını sadrazam ile yapmakta ve yazışmalar sırasında kendisine gönderilen fermanlarda "hekimlerin en bilgini, makamını hak etmiş zamanın Galinos ve Hippokrat'ı, dertlere deva bulan, hastalara şifa veren, Allah'ın sevgisini kazanmış hazık¹⁶⁰hekimbaşıya" şeklinde

157 Göz hekimi.

158 Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.157, 217; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul, 1987, 220-221

159 Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb...**, s.220-221.

160 İşinin ehli, usta anlamına gelmektedir.

sözler yer almaktaydı¹⁶¹. O yüzyıllarda hekimbaşının yetkileri günümüzdeki sağlık bakanının yetkileri ile hemen hemen aynıydı. Sağlık personelinin atamalarında hekimbaşının önerileri alınırđı. Savaş zamanında ordunun hekimbaşılığını, gerektiğinde de adli tabiplik görevini yaparlardı. Bilirkişiler hassa hekimleri arasından seçilirdi. Hekimbaşılardan geçimlerini sağlamaları için arpalık tahsis edilirdi. Sarayın özel tabibi olmalarının yanı sıra, aynı zamanda da tıbbi müşaviriydiler. Bu meziyetlerinden dolayı da memlekette mevcut olan tabipler içerisinde en yüksek makama sahiptiler¹⁶².

HEKİMLER

İnsan sağlığının değeri ve korunması farklı dönemlerde ve farklı toplumlarda her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durumu, muhtelif zaman ve yerlerde yapılmış olan darüşşifa, bimarhane, tabhane gibi yapılar doğrulamaktadır. Yapılan çalışmalar, tıp tahsili yapmak isteyen öğrencilerin, uzun yıllar boyunca adı geöen hastanelerde yer alan kliniklerde ya da usta-öıarak ilişkisi içerisinde yetiştirildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak incelediğimiz yüzyıllarda tıp eğitimi veren medreselerimiz ÷lke öapında yaygın değillerdi. Devlet, artan hekim ihtiyacını karşılamak için farklı yollara başvurmuştu. Bu yolların başında ise ÷lke dışına öğrenci göndermek geliyordu. Aynı yüzyıllarda doğuda yer alan Mısır, Suriye, İnan ve Irak, bölgenin en önemli bilim merkezleri idi. Bu yerlerin Osmanlı topraklarına katıldıkları döneme kadar, biröok Anadolu öocuğu bu merkezlerde tıp eğitimi görmüşlerdir. XIV. yüzyıl hekimlerimizden Germiyanlı Ahmedî, Konyalı Hacı Paşa ve XVII. yüzyıl hekimbaşılardan Emir öelebi gibi değerli hekimler bu grubun içerisinde gösterilmektedir¹⁶³.

Yukarıda isimleri geöen hekimler dışında Mısır, İnan, Maveraünnehir ve Hindistan'dan gelen veya davet edilen Müslüman, yerli yahut Avrupa'dan gelen Musevi ve Hristiyan hekim, cerrah ve kehhaller; saray, ordu, resmî müessese ve medreselerde vazife aldıkları gibi serbest olarak da çalışmaktaydılar. Hekimlik öğrenmek isteyen, fakat tıp medreselerinde ve hastanelerde tıp eğitimi alma imkânından mahrum olanlar serbest hekimlere veya mütetabiplere¹⁶⁴öıaraklık ederek hekim olurlardı. Tıp eğitimi alanlarla hastane hekimleri, telif ve tercüme kitaplarından öğrendikleri bilgilere, kendi tetkik ve tecrübelerinin neticelerini de ilave ederek hastalarını tedavi ederler, talebe veya mülazımlara tababeti öđretirlerdi¹⁶⁵.

XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Bursa'sında uzmanlık gerektiren hekimlik, cerrahlık, kehhallik gibi meslek mensuplarının usta-öıarak anlayışı içerisinde yetişmeleri ve meslekî bilgilerini hırfet düzeni içerisinde öğrenmeleri önemli bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Bu şekilde yetişmiş olan ve serbest hekimlik yapan kişiler, esnaf teşkilâtı içinde yer almışlar ve esnaf kurallarına bağlı olarak çalıřmıřlardır¹⁶⁶.

Araştırma konumuz olan XV-XVI. yüzyıllarda Bursa şehrindeki darüşşifada görev alan tabiplerin bir kısmı da usta-öıarak ilişkisi içinde yetişmiş kişilerdi. Adnan Adıvar da eski zamanlarda her yerde olduğu gibi darüşşifada da usta hekimlerin öıarak yetiştirmiş olabileceklerini belirtmektedir¹⁶⁷.

Darüşşifaya atanan ilk başhekim, Hoca Tabip unvanı ile meşhur ve İnan'da yetişmiş olan Tabip Hüsnü idi. Yıldırım, tabipleri öok seven bir padişahtı. Hoca Tabip'i ilk sağlık kuruluşuna hekimbaşı yaparak dolgun ücretle gönlünü aldığı gibi Setbaşı'ndaki güzel bir mahalleye de Hoca Tabip ismini vermişti. Tespit edebildiğimiz kadarıyla darüşşifada görev yapmış hekimler ise şunlardır:

161 Osman şevki Uludağ, **Beşbuöuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi**, s.167, Ankara, 1991.

162 Ayşegöl Demirhan, **Kısa Tıp Tarihi**, s.144, Bursa, 1982.

163 Bedi N. şehsuvaroğlu, **Türk Tıp Tarihi**, Bursa 1984, s.22-23.

164 Hekimliği pratik yoldan öğrenerek uygulayan diplomasız hekim.

165 Rıfkı Melul Meriö, "Osmanlı Tabâbeti Tarihine Ait Vesikalar I, Cerrâhlar - Kakhâller", **Tarih Vesikaları**, Yeni Seri I.Cilt., S.16, 1955,s.28.

166 Ergenö, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, s.217.

167 Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**,İstanbul, 1970,s.22.

Geredeli İshak b. Murad; 1390 yılında Müntahab-ı Şifa adlı bir tıp kitabı yazmıştır. Geredeli İshak'ın, Bursa Darüşşifası'nda hasta baktığı ifade edilmektedir. Hekim Ahmedî; Kütahyalı, hem doktor hem şairdir. Mısır'da medrese eğitimi görmüştür. Yıldırım Bayezid, Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed'e hekimlik yapmıştır. En önemli kitabının Tarvih al-Ervah olduğu söylenmektedir. Bu eserin, teorik ve pratik tıp bilgisi ve ilaçlardan bahsettiği ifade edilmektedir. Hekim Şeyhî; Germiyanlı, hem şair hem de hekim olan ünlü bir bilginidir. Osmanlı sarayında hekimlik yapmıştır. Çelebi Sultan Mehmet'in sinirsel krizlerini tedavi etmiştir. Bursa Darüşşifası'nda hekimlik yaptığı ve Osmanlı'nın ilk hekimbaşısı olduğu tahmin edilmektedir. İbn Şerif; Bursa Darüşşifası'nda çalıştığı belirtilmektedir. Yazmış olduğu Yadigâr adlı tıp kitabının çok önemli bilgiler içerdiği ve bu kitapta hijyen, hastalık belirtileri, farmakoloji ve tedaviden bahsedildiği vurgulanmıştır.¹⁶⁸ Acem Ali Çelebi; Tebriz'de doğmuştur. Bursa'da reis'ül-etibba¹⁶⁹ olmuştur. Vefatından sonra Üftâde Camii'nin civarına defnedilmiştir¹⁷⁰. Ağazâde Tabib Mehmed; Bursa'da Saray Ağası Mustafa Bey'in oğludur. Musikîşinas ve tabiptir. Darüşşifada ikinci tabip olmuş, 1058'de ölmüştür¹⁷¹ Kemankeş Muslî; Bursa Darüşşifası'nda çalışmıştır. Ağazâde Nakşî; Bursa'da Padişah Sarayı Ağası Mustafa Bey'in oğludur. Ağazâde Nakşî diye ün yapmıştır. Tabip olmak için çok çalışmış, buna da muvaffak olmuştur. Mesr-i Taytus¹⁷²eczasını yapmak için çok uğraşmıştır. 1056 senesinde (m.1646) Sefer ayının onuncu günü Bursa'da vefat edip, Irgandı Köprüsü civarında Kurtoğlu Mezarlığı'na gömülmüştür¹⁷³. Vefa Çelebi; 959/1552 tarihinde Darüşşifa'da hekimbaşı olarak çalışmıştır. Mehmet Çelebi b. Süleyman;1003/1559'da Darüşşifa'da hekimbaşılık görevinde bulunmuştur Sa'di; 1051 tarihinde ölümüne kadar günlük yirmi beş akçeden birinci tabip olarak Darüşşifa'da çalışmıştır. Mehmet; 1051 tarihinde günlük yirmi beş akçe ile Darüşşifa'da birinci tabip olarak göreve başlamıştır Ramazan Efendi;1073/1663 tarihinde günlük yirmi beş akçe ile Darüşşifa'da birinci tabip olarak hizmet vermiştir¹⁷⁴.

DİĞER GÖREVLİLER

Darüşşifa, 15 Ramazan 802/12 Mayıs 1400 tarihinde kurulduğunda 1 baştabip, 2 tabip, 2 şerbetçi, 2 eczacı, 1 aşçı, 1 ekmeççi olmak üzere dokuz görevliden oluştuğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Dönem şartları göz önüne alındığında bu görevlilere ayrılmış olan tahsisat oldukça iyi idi. Daha sonraki dönemlerde darüşşifa ile ilgili kadrolara artan ihtiyaca karşılık yenilerinin eklendiği, böylece görevli sayısının da zamanla arttığı görülmektedir. Mevcut kadroya ek olarak cerrah, vekil-harç,¹⁷⁵ kâtip, kilârî,¹⁷⁶ ferâş,¹⁷⁷ bevâb¹⁷⁸ ve imam kadroları ihdas edilmiştir. XVII. yüzyılda ise görevli sayısı gassal,¹⁷⁹ câmeşûy,¹⁸⁰ mühürdar,¹⁸¹ ve bazârî,¹⁸² ile 18'e çıkmıştır¹⁸³.

168 Adı geçen bu hekimler ile ilgili bilgiler, Ayşegül Demirhan, **Kısa Tıp Tarihi**, s. 141-143'den derlenmiştir.

169 Hekimbaşı

170 Nazım Yücelt, **Tarihte Bursa**, Bursa 1948, s. 35.

171 Baykal, Bursa Tarihi Hakkında Yapılan Etütler "Balırdzâde Tarihine devam", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Kasım-Aralık, 1947, sayı: 86, s. 23.

172 Hayatın devamını sağlayacak ilaç yerine geçen bir tür macun.

173 Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 90, 202; Ağazâde Nakşî için ayrıca bkz., Yücelt, **Tarihte Bursa**, s.35.

174 Adı geçen bu hekimler ile ilgili bilgiler, Osman Çetin, "Bursa Şer'îye Sicilleri Işığında...", s. 125'den derlenmiştir.

175 Masraf görmekle vazifeli kişiye verilen isim.

176 Kilere bakan kişiye verilen isim.

177 Hizmetçi.

178 Kapıcı; Çocukları evlerine getirip-götürmekle yükümlü okul hizmetlisi.

179 Ölü yıkayan kişi.

180 Çamaşır yıkayan kişi.

181 Bir daire veya nezaretin resmi mührünü kullanmakla vazifeli kimse.

182 Satın alma memuru.

183 Osman Çetin, "Bursa Şer'îye Sicilleri Işığında...", s. 123-124.

1073/1662 yılında hastane görevlileri ve kadro sayılarının tahminen şu şekilde olduğu kaydedilmektedir;

Baştabip	1	Vekilharç	1
Tabib-i Evvel	1	Kayyûm ¹⁸⁴	3
Tabib-i Sâni	1	Kâtip	1
Cerrah	2	Kilârî	1
Kehhal (göz tabibi)	1	Câmeşûy	1
Eczacı	2	Gassâl	1
şerbetçi	2	Bevvâb	1
Aşçı	2	Mühürdar	1
Ekmekçi	1	Bazârî	1
		İmam	1

Toplam: 25

Dokuz kişiyle başlayan görevli sayısının ilerleyen yıllarda bu şekilde artması, hastanenin olağanüstü bir gelişme gösterdiğini, bu gelişmeye paralel olarak da yeni görevlilere ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır¹⁸⁵.

Darüşşifada farklı hizmetleri yürüten görevliler de tıpkı tabip, cerrah, kehhaller gibi berat ile atanmaktaydılar. Görevlilerin maaşları vakfiyeye göre yevmiye hesabı ile gümüş dirhem olarak nakden ödenecek, ayrıca yeni vâkıfın şartı olarak her sene bir miktar buğday ve piriñç verilecekti. Ancak ilerleyen yıllarda ödemelerin bu düzen içerisinde yapılmadığı gözlenmektedir. Bu şekildeki dalgalanmalar ise darüşşifanın belirli dönemlerde mali sıkıntı içerisinde girdiğini göstermektedir. Bununla birlikte görevlilerin maaşlarındaki bu artma ve eksilmeler, aynî olarak verilen buğday ve piriñç miktarının eksilmesi, arttırılması veyahut hiç verilememesine bađlanmaktadır¹⁸⁶.

DARÜŞşİFA'DA HASTALARIN KONUMU

Yıldırım **Bayezid** tarafından yaptırılmış olan darüşşifanın, o zamanın şartları göz önüne alındığında gayet güzel imkânlar ile donatıldığı görülmektedir. Bu imkânlar, sadece darüşşifanın uzun süre idamesini sağlamak için değil, aynı zamanda bu tesiste tedavi görecekt hastalar için de geçerliydi. Bunu darüşşifanın vakfiyesinden de net bir şekilde anlamak mümkündür. Yine vakfiyede, şehirde geçer paranın kıymetine göre, hastaların ihtiyaçlarına ve iaşelerine her gün 260 dirhem sarf edilecekti. Bu da yıllık 93.600 dirheme karşılık gelmekteydi. Ayrıca hastalar için de her gün dörtte bir kile piriñç verilecekti. Bunun tutarı da belediye kilesi ile 90 kile idi. Bütün bunların dışında ise hastalara yeterli miktarda ekmek verilecekti¹⁸⁷. Vakfiyede yer alan bu konular incelediğimiz yüzyılda insan sağlığına verilen değer ortaya koymaktadır.

184 Bir vakfın idaresinin verildiği kişi.

185 Osman Çetin, "Bursa şer'ie Sicilleri Işığında...", s. 128-129.

186 Çetin, "Bursa şer'ie Sicilleri Işığında...", s. 130-132.

187 Sedat Çetintaş, **Türk Mimarı Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Baskı Yıldırım Dârüşşifası**, İstanbul 1952, s.1.

Darüşşifa bir vakıf müessesesi idi. Dolayısıyla de hizmetler ücretsiz yapılmaktaydı. Hastaların her türlü tedavi giderleri vakıf tarafından karşılanıyordu. Dışarıda sürdürülen sağlık hizmetleri ise ücretli idi. Alınan ücret miktarı hususunda 10 Zilkâde 1156 / 26 Aralık 1743 tarihli Şer'iyye Sicili'ne dayanarak verilen bilgiye göre Seyyid Recep b. Mehmed'e yevmî 25 akçe cerrah bahası ödendiği kaydedilmiştir¹⁸⁸.

İncelenen belgelerde hekim-hasta ilişkilerinin günümüzdeki uygulamalara benzediği görülmektedir. Hekimler, cerrahi müdahalelere girmeden önce, beklenmedik şekilde sonuçlanma ihtimalini göz önüne alarak, hastalardan rızalarını belirten vesikalar istemişlerdir¹⁸⁹.

SAĞLIK KURUMLARININ EKONOMİK GELİRLERİ

Buraya kadar verilen bilgilerden darüşşifanın kuruluş amacının, sosyal sağlık hizmetlerini yerine getirmek ve ülkenin şiddetle ihtiyaç duyduğu hekimleri yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumun amacına uygun olarak işleyebilmesi için yeterli gelir kaynaklarına sahip olması gerekiyordu.

Nitekim bu düşünce ile yola çıkan Yıldırım Bayezid, darüşşifanın uzun yıllar halka hizmet vermesi için bu kurumu çok zengin kaynaklara bağlayarak vakfetmişti. Köyler, mezarlar, nehirler, çayırlar, bağ ve bahçeler, tarlalar vakıf edilen kaynaklar arasında yer almaktaydı; ayrıca buralarda kullanılmak üzere hayvan sürüleri, dükkânlar, köleler, bağcılar, hizmetçiler ve dokuma evleri de vakfedilmişti. Ayrıca vakıfların tamiri için her gün varidattan yirmi dirhem ayrılacak, sene sonunda yapılacak bilançoya göre, toplanan paranın sarf edilmeyen kısmı vakıfların varidat hanesine kaydedilerek umumi gelire katılacaktı¹⁹⁰.

Vakıfnamenin şartlarına göre korunmuş olan darüşşifanın, yukarıda da görüldüğü gibi çok uzun yıllar halka hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

188 Çetin, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında...", s. 141.

189 Çetin, **a.g.m.**, s. 140.

190 Çetintaş, **Bursa Dârüşşifâsı**, s. 1; Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 89.

Eski Kaplica Ft. Hakan Aydın

IV. BÖLÜM

TIP YAZMALARINA GÖRE XV- XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHRİNDEKİ TIBBİ DURUM

HASTALIK ÇEŞİTLERİ:

Hastalık çeşitlerine girmeden önce, XV-XVI. yüzyıllardaki hekimlerin, insanları nelere göre “hasta” olarak değerlendirdiklerini bilmemiz gerekmektedir.

Tababette “Anasır-ı Erbaa”¹⁹¹nin görevinin çok önemli olduğu kabul edilmekteydi. Tababet fikri “bürudet, hararet, yübuset, rutubet” (soğukluk, sıcaklık, kuraklık, ıslaklık) ve karşılıkları “hava, ateş, toprak, su”dan ibaretti. Bu dört unsurun kanunlarına ve ilaçların normal nitelikleri ve iyileştirici etkileri de bu dört unsur üzerine kurulmuştu. Hastalığın çıkması bedendeki su veya katı unsurların bozukluğuna dayandırılmakta veyahut beden hararet ve bürudetinde aranmakta idi. Dünyanın bütün tabipleri böyle düşünüyorlar ve bunun üzerine de birçok nazariyeler kuruyorlardı.

Dikkate şayan olan ise belirtilen yüzyıllar arasında kimliğini yeni yeni kazanmaya başlayan Osmanlı tabiplerinin, tababeti bölen ve bir takım safsatalara dayanan fikirlere itibar etmemiş olmalarıdır. Onlar tüm bunların dışında akla ve mantığa uyan bir tababeti vücuda getirmişlerdir. Bu tababet yukarıda da bahsedildiği gibi tüm dünya tıp adamlarının üzerinde önemle durduğu “Ahlât-ı Erbaa”¹⁹² esasını üzerinde kurmuştu. XV-XVI. yüzyıllara ait tıp yazmalarında da yazarlar bu dört unsuru eserlerinin baş tarafına neredeyse klişeleşmiş şekilde yazmışlardır. Bu dört unsur kan, balgam, safra ve sevdadan ibaretti. Bunlar yenilen gıdalardan oluşmaktaydı. Gıdaların tabii olduğu fizyolojik değişiklikler şu şekilde algılanmaktaydı: Her yenilen madde, midede sindirildikten sonra ciğere geliyor, ciğerde sindirimin geri kalanı tamamlandıktan sonra damarlara geliyor ve sindirim işi burada son bulup organlara ulaşıyordu. Eski tıp ilminin dayandığı bu esaslar zamanın sarsılmaz tıbbi kuralları idi ve Osmanlı tıp ilmine de aynen geçmişti¹⁹³.

Şimdi de Ahlât-ı Erbaa'yı yani insan vücudundaki dört unsur olan; kan, safra, balgam ve sevda hakkındaki bilgileri, kaynaklara dayanarak geniş bir şekilde vermeye çalışalım:

Kan insan vücudunun en önemli ürünüdür. Dolayısıyla da insanın sağlıklı olması kanın iyi olmasına bağlıdır. İyi kan genellikle rengi kırmızı ve kokusu iyi olmalıdır. Kan yapıcı maddeler içerisinde en önemlisi ise et ve yumurtadır. Nasıl ki yenilen pek çok gıdanın aşırı derecede alınması insan sağlığı açısından uygun değil ise, kanın da vücutta

191 Dört unsur.

192 İnsan vücudunda farz olunan dört unsur; kan, safra, balgam, sevda.

193 Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 37 - 39.

aşırı derecede olması bir takım rahatsızlıklara yol açmaktadır. Bu rahatsızlıklar içerisinde fazla uyumak, burun kanaması, ağzıda acılık, vücutta çıban ve sivilcelerin çıkması sayılabilir.

Dört unsur içerisinde saydığımız bir diğeri unsur ise safradır. Sıcak ve tatlı nesnelere alınması sonucu meydana gelmektedir. Fazlası vücut dengesini bozmakta, susuzluk hissi, uykusuzluk ve iştahsızlığa, gözler de dâhil olmak üzere yüzde bariz bir sarılığa sebep olmaktadır.

Balgam; balıketi, yoğurt, yaş yemişler gibi soğuk gıdaların alınması sonucu meydana gelmektedir. Vücutta fazla bulunması hazım zayıflığına, vücudun ağırlaşmasına, çok uykuya, rüyada su, yağmur ve soğuk görmeye neden olmaktadır. Vücut sürekli soğuktur.

Sevda ise sarımsak gibi kuru nesnelere meydana gelir. Daha çok insanın psikolojik yapısı ile alakalıdır. Sevdanın miktarı aklın dengesini göstermektedir. Fazla olması şahsın kötü düşünceler içerisinde bocalamasına, uykusuzluğa, iştahsızlığa sebep olmaktadır. Uyku sırasında ölü ve korkulu şeyler görülür. Akıl hastalarında sevdanın fazla olduğu hükmüne varılmıştır¹⁹⁴.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere kan, safra, balgam ve sevdanın normal oluşu insan sağlığının normal olduğunu ispatlamaktadır. Bunlardan birinin fazla oluşu ise insanda bazı hastalıkların oluşmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

XV-XVI. yüzyıllara ait tıp yazmalarında rastlamış olduğumuz hastalıklar az önce bahsettiğimiz Anâsır-ı Erbaa'ya bağılı olarak gelişen hastalıklardır. Yazmalardan görüldüğü kadarıyla bu dönem tabiplerinin hastalıklar hakkındaki bilgileri derin gözlem ve deneyler sonucu elde edilmiş şeyler değildi. Ancak yine de bu tabiplerin günümüz tedavi şekillerine benzer ve bazen da oldukça yakın usuller kullanmış olabilecekleri yakın çevremdeki tıp hocaları tarafından ifade edilmektedir.

Söz konusu yazmalarda, hastalıklar belirli bir kurala bağılı olarak tasnif edilmemiş olup tabipler, bildikleri hastalıkları farklı koşullara göre düzensiz bir şekilde sıralamışlardır.

Yazmalardan tespit edebildiğimiz hastalık çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

Dilin ve yanağın şişmesi, balgamın fazlalığı, soğuktan kaynaklanan diş ağrısı, boğazın şişmesi, boğazda diş olması, öksürük, inme, akciğer örtüsünün iltihabı, zatürre, yürek zayıflığı, mide ağrısı, hazımsızlık, kolera, ciğer zayıflığı, ishal, basurlar, kabız olmak, göbük burmak, göbük düşmek, nöbet, kriz olmak, bağırsak ağrısı, sarılık, dalak şişmesi, karında solucanlar ve ufak kurtların olması, zahmet ve ağrı ile işemek, diş ağrısı, kusmak¹⁹⁵, baş ağrısı, göz ağrısı, yüz ve dil ağrısı, soluk durması, boyun ağrısı, ağır basmak, iç ağrısı, bel ağrısı, diz ağrısı, taban ağrısı, cüzam, saç sakal, kirpik dökülmesi, el, ayak, yüz ve dudak yarılması, iç yangını, iç soğukluğu¹⁹⁶ gibi hastalıklardır.

TEŞHİS VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Teşhis

Günümüz hekimleri bir hastalığa teşhis koyabilmek için hastayı, kan ve idrar tahlili gibi birçok tetkik ve taramalardan geçirerek tepeden tırnağına kontrol etmektedirler. Bunun dışında gerekiyorsa röntgenler çekilip organların durumu da açıkça görülebilmektedir. Hekimler yapılan bu hassas incelemeler sayesinde bir sonuca ulaşabilmektedirler.

Araştırma konumuz olan XV-XVI. yüzyıllarda ise hastalıklar detaylı fizik muayene bulgularına göre teşhis edilmekteydi. Hastanın diş görünüşü, benzinin rengi, gözlerinin durumu ve nabzı bu teşhiste rol oynayan unsurlardandı.

194 Uludağ, **Beşbuçuk Asırlık...**, s. 39-40; **Kitab-ı Tıp (900 / 1494)**, v.1a.

195 Hacı Paşa Aydını, Hızır b. Ali, **Tahsil (820/1417)**, v. 66a-86a.

196 Hacı Paşa Aydını, Hızır b. Ali, **Müntahab-ı şifa (820/1417)**, v.57b,75a-vd.

XV-XVI. yüzyıl tabiplerinin nabız muayenesi konusunda bir takım görüşleri vardı. Örneğin; nabızı dinlenen kişinin çok korkmuş veyahut çok sevinmiş, açlıktan zayıf düşmüş ya da çok yemek yememiş olması gerekirdi. Ayrıca bu kişinin çok hareket etmekten de sakınması gerekmektedir. Eğer şahıs yukarıda bahsi geçen konularla ilgili bilgi vermez ise ve durumunu gizlerse, sakın olan nabızı hızlı atmaya başlar, hatalı teşhise sebep olabilirdi.

Nabzın atış tarzına göre farklı teşhisler konulurdu. Eğer nabız yavaş atıyorsa soğukluğa, orta hareket ederse yumuşak ya da uygun, ince olursa kuruluk yani madde azlığına, kuvvetle hareket ederse, şahsın kuvvetine, zayıf olursa, kuvvet zayıflığına, yumuşak olursa rutubete işaret ederdi. Damarlar sıcak olursa hararete, soğuk olursa soğukluğa, yumuşak ya da mülayim olursa balgam fazlalığına, seri ve sert olursa safra fazlalığına, hem seri hem de yumuşak olursa kanın fazla olduğunu çağırırdı¹⁹⁷.

Yukarıda bahsedilen durumlarla ilgili uyarılar büyük ölçüde günümüz için de geçerli olan teşhis yöntemlerindedir.

İncelediğimiz yüzyıllarda tabiplerin, hastaların gösterdiği iyi belirtiler hususunda da bir takım görüşleri vardı. Örneğin; şahsın yeme iştahının yerinde olması, nabzının kuvvetli atıp, benzinin rengi ve nefesinin de iyi olması gerekmektedir. Kişinin yüzünün tüm belirtilerin göstergesi olduğu düşünülürdü. Buna karşılık nabız bulunmaz veyahut zayıf olur, gözü görmez, kulağı işitmez ise veya zayıf işitirse ölümün yakın olduğuna hükmedilirdi¹⁹⁸.

Yukarıda belirttiğimiz hususlar, bahsi geçen dönemin tıp dünyası içerisinde kabul görmüş olan ve hemen hemen tüm tabiplerin başvurdukları yöntemlerden sayılmaktaydı. Şimdi de bu yöntemlerle tabiplerin hangi belirtilere göre hangi hastalıkları teşhis ettiklerini inceleyelim:

XV-XVI. yüzyıllarda tıp konusunda ihtisaslaşma diye bir kavram yoktu. Yazmalarda ele alınan hastalıkların düzensiz bir şekilde sıralandığı görülmektedir.

Yazmalarda geçen hastalıkların bazılarını günümüzdeki teşhis yöntemlerine göre tasnif edelim:

Dil şişmesi olarak geçen hastalığın günümüzde iç hastalıkları branşına girdiği bilinmektedir. Örneğin, yazmalarda, dilin kan fazlalığından şişmiş olmasının renginin kızıl olmasına sebep olduğu ve sürekli kanamasına yol açtığı belirtilmektedir. Dilin ağız içerisinde hareket ettirilmesi ve gülmenin yarayı azdırdığı vurgulanmıştır. Şişmenin safradan olması halinde ise dilin renginin sarı olduğu, sürekli sıcak ve ağrısının devamlı olduğu belirtilmiştir. Rahatsızlığın sevdadan olması durumunda ise dilin renginin kara ve derisinin ise kuru olduğu ağız içerisindeki görevini yerine getiremez durumda bulunduğu anlatılmıştır¹⁹⁹.

Bu tanımlamaların ardından bir değerlendirme yaptığımızda; dilin şişmesinin günümüzde glossit olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Dilin rengine, şekline ve üzerindeki papillaların (çıkıntı) durumuna bakılarak, hastalıkların teşhis edilmesi, bugün de uygulanan bir yöntemdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda günümüzdeki yöntemin uygulanmış olması, o dönemin tıp alanındaki gelişmişlik düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

İç hastalıklarına dâhil edebileceğimiz bir diğer konu ise “yanak şişmesi” olarak geçen rahatsızlık türüdür. Yazma eserlerde bu durum, çok kısa olarak “rengi kızarır ve ağrı olur” şeklinde kaydedilmiştir.

Tıp yazmalarında göğüs hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde “balgam galipliği” olarak geçen hastalığın ise tam olarak ne olduğu anlaşılammıştır. Balgam galipliği adı verilen bu hastalığın yazmalardaki tanımı “beniz ak olur, ağrı az, belki de hiç olmaz”²⁰⁰ şeklinde verilmiştir. O dönemde hastalık olarak değerlendirilen bu rahatsızlığın, günümüzde hastalık olarak değil, çeşitli hastalıkların belirtisi olarak karşımıza çıktığı bilinmektedir. Örneğin; akciğer, bronşlar ve nefes borusunun iltihabi hastalıklarında öksürükle birlikte fazla miktarda balgam çıkarıldığı görülmektedir.

Bir diğer göğüs hastalığı ise incelediğimiz yüzyılda “zâtü'l-cenb”, günümüzde “akciğer zarı iltihabı” denilen

197 **Kitab-ı Tıb**, v. 2a-2b.

198 Aydınî, **Müntahab...**, v. 64b.

199 Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, **Tahsil-i Fi't-Tıb (820/1417)**, v. 67b, 68a.

200 Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, **Tahsil-i Fi't-Tıb (820/1417)**, v. 67b, 68a.

hastalıktır. Yazma eserlerde bu hastalık için “safraya yakındır, balgamdan veyahut sevdadan olur. Gövde ısınır, nefes darlığı ve sancı şeklinde ağrı görülür. Benzin rengi solar, ilk önce kuru bir öksürük başlar, daha sonra öksürükle birlikte kan gelir” ifadeleri yer almıştır²⁰¹.

Bu hastalığın bugünkü karşılığı plörezi olarak bilinmektedir. Yukarıda anılan belirtilerin bugün de geçerli olması, o dönemdeki tıbbi düzey açısından önemlidir.

Gördüğümüz üçüncü ve göğüs grubuna giren hastalık “zatürree” yani akciğer iltihabıdır. Yazmalarda hastalığın sebebinin kan veya tuzlu balgam olduğu belirtilmiştir. Ancak tuzlu balgamdan ne kast edildiği anlaşılamamıştır. Bu hastalığın belirtileri için; “nefes ısınır ve nefes alıp vermek zorlaşır, yanaklar kabarıp ve kızarır. Göğüste ağrı olur, bu ağrı sırta doğru bir yayılım gösterir. Sırt üstü yatmak zorlaşır ya da hiç yatılmaz. Nabız düzensiz, zayıf ve hızlıdır” ifadeleri yer almaktadır²⁰². Hastalığın günümüzdeki karşılığının ise pnömoni olarak bilindiği, belirtilerinin ise yukarıda bahsedilenlerle benzerlik gösterdiği yakın çevremdeki tıp hocaları tarafından ifade edilmektedir.

Günümüzde sık rastlanan ve gastroenterolojinin ihtisas sahasına giren mide ve bağırsak hastalıklarının, incelediğimiz dönemde de aynı yoğunlukta olduğu belgelerde görülmektedir. Mide ağrısı ile ilgili olarak, incelediğimiz yazma eserde, midede hararetin yüksek oluşundan yemeğin ekşimesinden ve mide üstü sıcaklığından bahsedilmektedir²⁰³. Midede soğukluğun fazla olması durumunda ise geçirmenin de fazla olacağı ifade edilmiştir. Bu durumda yemeğin geç yendiği ve suyun ise az içildiği, midede ekşime olduğu tespit edilmiştir. Eğer yel varsa midenin guruldadığı ve oluşan gazın bir arada durmayıp hareket halinde olduğu ifade edilmiştir. Safranın fazla olması ağızda acılık oluşmasına, midede bulantıya ve sonuçta safra kusulmasına sebep olarak görülmüştür²⁰⁴. Sevdanın fazla olması ise iştahı kuvvetlendirmesine rağmen hazımsızlığa yol açtığı belirtilmektedir. Bu durumda ise önce midede yemeğin ekşidiği, bulantı yaptığı daha sonra ise kusulduğu görülmektedir. Ayrıca balgamın fazla olması ise iştahın az olmasına, midenin bulanmasına ve ekşi ekşi geçirilip yellenilmesine sebep olarak görülmüştür. Bu durumda sık sık yeme arzusunun hissedildiği Balgam kusulduğu, benzin renginin ise beyaza yakın olduğu kaydedilmiştir²⁰⁵.

Yukarıda bahsedilen tanımlamaların bir kısmı bugün de geçerlidir. Ancak mide ağrıları ekşime-yanma, bıçak saplanması ve kramp tarzı ağrılar olmak üzere üç grupta toplanmakta ve ağrı şekline göre teşhise varılmaktadır. Kişisel yatkinliğe bağlı olarak hazımsızlık problemi olan insanlarda gıdalar midede uzun süre kalır. Sonuçta ekşime-yanma ve fazla gaz oluşumu ile birlikte kramp tarzında ağrılar ortaya çıkar.

Midede görülen bir diğer problem ise “tuhme” yani hazımsızlıktır. Yazmalarda yapılan tanıma göre hazımsızlığın sebebinin, midede yemeğin bozulmasından meydana geldiği belirtilmektedir²⁰⁶. Günümüzde hazımsızlık sorunu ile çok sık karşılaşılmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi strestir. Stres, mide - bağırsak sisteminin çalışma temposunu altüst ederek hazımsızlığa yol açmaktadır.

Gastroenterolojinin ihtisas sahası içerisinde ele alabileceğimiz “ciğer zayıflığı” ise benzin sararıp bozarması, ayakların şişmesi ve dudakların bozarması şeklinde yorumlanmıştır; karnın şişmesi halinde ise bunun sebebinin susuzluktan olduğu tespit edilmiştir. Kesin hararet ya da bürüdetin ve özellikle tatlı yiyeceklerin ciğer zayıflığına yol açtığı dolayısıyla ciğerin, mide ve dalağın şiştiği kaydedilmiştir. Ciğer zayıflığının ciğer hararetinden olması, susuzluk, iştahsızlık ve göz bebeğinin sarı olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca ıssı gıdaların da ciğere zarar verdiği ifade edilmiştir. Bürüdetten, dudak, dil ve göz bebeğinin beyaz olacağı, su içme isteğinin azalacağı bu durumda ise benzin renginin solacağı ifade olunmaktadır²⁰⁷.

201 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 71b.

202 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 71b.

203 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 73a-73b.

204 Aydınî, **a.g.e.**, v. 73b-74a.

205 Aydınî, **a.g.e.**, v. 74b-75a.

206 Aydınî, **a.g.e.**, v. 74b-75a.

207 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 76a-76b.

Yukarıda bahsedilen belirtiler karaciğer hastalıklarında görülür. Karaciğer iltihabına hepatit denir. Hepatit bulaşıcı bir hastalıktır ve koruyucu hekimlik prensiplerine dikkat edilmez ise kolayca yayılır. Günümüzde özellikle kan ve kan ürünlerinin nakli, enjeksiyonlar, cinsel ilişki vb. yollarla insandan insana bulaşmaktadır. Karaciğerin büyümesine ve sarılığa yol açar. İleri derecede halsizlik olur. Tedavisi güç ve uzun sürelidir.

Karaciğerin bir başka hastalığı ise sirozdur. Uzun süre alkol kullanımı, karaciğer için zehirli olan maddelerin alınması vb. sebeplerle ortaya çıkar. Karaciğer küçülür, karın şişer, hazımsızlık ve halsizlik olur. Kanın kalbe dönüşü zorlaştığı için bacaklar ve ayaklar şişer. Erken dönemde teşhis edilip uygun şekilde tedavi edilemezse kişiyi ölüme kadar götürür.

Bağırsak problemlerinin XV-XVI. yüzyılların hastalıkları içerisinde önemli yer tuttuğunu daha önce belirtmiştik. Bu rahatsızlıklar içerisinde “zahmir” yani kabızlık da yer almaktadır. Hacet vakti geldiğinde bağırsakların sıkıldığı, karın ağrısı ve arka ağrısının olduğu ve sürekli olarak iştahın azlığından bahsedilmektedir. Dışkı ya nohut kadar ya da büyük kuru ve sefil çıkar şeklinde ifadeler yer almaktadır²⁰⁸. Çoğunlukla kişisel yatkınlığa bağlı olan bu hastalık posalı gıdaları az yiyen, masa başında çalışıp fazla hareket etmeyen ve bağırsak tembelliği olan kişilerde sıkça görülür. Belirtileri yukarıda bahsedildiği gibidir.

Yine bağırsaklarla ilgili olarak dönem yazmalarında “göbek burmak” adı altında bir rahatsızlıkla karşılaşmaktayız. Bu rahatsızlığın belirtisi olarak da bağırsaklardan ses geldiği, ağrının gezdiği ve yel çıktığı belirtilmektedir²⁰⁹. Anlaşıldığına göre hazımsızlık sonucu bağırsak içinde fazlaca gaz toplanmaktadır. Bu durum da ağrı, gurultu ve yel çıkmasına sebep olmaktadır. Bağırsaklardaki bu ağrının göbek çevresine yansması da göbek burulması şeklinde yorumlanmıştır.

Gastroenterolojinin ihtisas sahası içerisine giren “buhran olmak” ve “kulunç” diye isimlendirilen iki rahatsızlık türü de dikkatimizi çekmektedir. Buhran hastalığı belirti olarak kulunçta ağrı şeklinde görülür. Ayrıca bağırsaklarda ağrı olur ve yellenilir. Ancak ağrının gezmediği kaydedilmiştir. Bu belirtiler hastalıkların aktif olduğu kriz döneminde görülmektedir. Kulunç hastalığı ile ilgili elimizdeki yazma eserde şu ifadeler yer verilmiştir; eğer safrayla ilgili ise, yelin ağır çıktığı, midenin bulandığı, yemek iştahının az olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca göbeğin burulduğu, bel ve baldırlarda ağrı olduğu, karnın kızardığı tespit edilmiştir. Suya kanamamak da belirtiler arasındadır²¹⁰. Bağırsaklarda ortaya çıkıp omuz başlarına ve vücuda yayılan ağrıya günümüzde kulunç hastalığı adı verilmiştir. Belirtileri ise yukarıda verilen bilgilerle örtüşmektedir.

İntaniye (enfeksiyon) hastalıkları grubunda ilk olarak ele alacağımız hastalık veremdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda hekimleri oldukça uğraştıran bu rahatsızlığın o dönem için kesin tedavisi bulunamamıştır. Belirtileri için; “yüzdeki safravî kandan hâsil olur. Yüzü, ... olur ki baş dahi bile şişer, yüz kızıl olur, sancır gövde kızar”²¹¹ denilmektedir. Bu tanımlama gayet az ve yüzeysel olduğundan çeşitli hastalıklara yorumlanabilmektedir. Günümüzde tüberküloz olarak anılan verem, genellikle genç ve bakımsız kişilerde görülür. Aşırı gece terlemesi, şiddetli öksürük ve balgam çıkarmayla kendini belli eder.

Enfeksiyon hastalıklarının ihtisas sahasında incelenen “heyza” yani kolera da korkulan hastalıklardan sayılmıştır. Koleraya yakalanan hastada susuzluk hissi, yürek ya da göğsün hareketli olduğu görülmektedir. Hastanın su içtiğinde daha fazla içme arzusu belirlediğinde bu hastalığın midedeki balgamdan oluştuğu anlaşılmaktadır²¹².

Günümüzde sosyoekonomik açıdan gelişmemiş toplumlarda kanalizasyon ve su dağıtım şebekelerinin yeterli olmayışı ve koruyucu hekimlik prensiplerine uyulmaması sonucu bulaşıcı hastalıklar sıkça görülmektedir. Bunlardan biri olan kolera ise fekal-oral bir enfeksiyondur. Yani hastalıklı kişinin dışkısı ile çevreye yayılan bakteriler içme suyuna karışarak diğer insanlara ulaşır ve onları da hasta eder. Aşırı ishale bağlı olarak çok fazla

208 Aydınî, **a.g.e.**, v.80a-80b.

209 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tubb**, v. 81a.

210 Aydınî, **a.g.e.**, v. 81b-82a.

211 Aydınî, **a.g.e.**, v. 68a.

212 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tubb**, v. 75b-76a.

sıvı kaybedilir. Susama hissi, çarpıntı, ateş ve halsizlik sonucu kişiyi yatağa düşürür. Acilen tedavi edilmez ise ölümlere yol açar. Kolera, Dünya Sağlık Örgütü (WHO: World Health Organization) tarafından “bildirimi zorunlu hastalıklar” listesinde yer almaktadır.

Enfeksiyonel hastalıklardan olan ve bir diğer ismi de “karın çekmek” olan “ishal”de ise belirti olarak şunlar yer almaktadır; müşil içmekten, mideyi üşütmeden, ciğer veyahut bağırsakların zayıf olmasından, nüzul inmesinden ya da bağırsaklardaki rutubetten meydana gelebilir²¹³. Ancak elimizdeki yazma eserde yapılan bu açıklamanın yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde ishalin çok çeşitli hastalıklarla birlikte görüldüğü bilinmektedir. Ancak bu rahatsızlığın hastalık olarak değil hastalıkların belirtisi olarak kabul edildiği hekimlerin ortak kanaatidir.

Enfeksiyonel hastalıklar grubunda yer alan ve incelediğimiz eserde “Göze ve gövdeye sarılık düşmesi” başlığı altında ele alınan hastalıktır. Bu hastalığın safra çokluğundan meydana geldiği belirtilmiştir²¹⁴ Ancak elimizdeki yazma eserde yapılan bu açıklamanın yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzdeki sarılık, hepatit gibi karaciğer hastalıklarında görülmekte gözde ve vücut derisinde sararma olarak ortaya çıkmaktadır.

Enfeksiyonel hastalıklar grubunda yer alan bir diğer hastalık “karında solucanlar ve ufak kurtların bulunması” şeklinde ortaya çıkan rahatsızlıktır. Bu hastalığın oluş sebebi ve belirtileri hakkında verilen bilgiler şöyledir; “müteaffin²¹⁵ balgamdan olur. Alâmeti salyalar olmak ve gece dudaklar yaş olmak, gündüz kuru olmak ve gönül darlanmak ve gece gece diş gıcırdatmak ve uykuda yalanmak ve taam yiyince gönlü dönmek...” ifadeleri yer almaktadır²¹⁶. Verilen bilgilerin bağırsak parazitleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu parazitlerin uzun şerit şeklinde veya küçük kurtçuk şeklinde olduğu ve gıdaların yeterince temizlenmeden alınması sonucu oluştuğu bilinmektedir.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız hastalıklar dışında Kulak Burun Boğaz ihtisas sahasına giren hastalıklar ile de karşılaşmaktayız. Bu hastalıklardan ilki “boğaz şişi” olarak geçen rahatsızlıktır. Verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır: “Nefes olmamak ya zahmetle yutmaktır”²¹⁷. Boğaz şişinin kandan olması halinde dilin kızarıp ağrıdığı, boğaz damarlarının ise dolu olup çekildiği ifade edilmiştir. Safradan olması durumunda ise dilin sancıyı sarardığı ve ağzın acıdığı vurgulanmıştır. Balgamdan olması durumunda ise ağzın tuzlu olup az susandığı ve ağrının az olduğu bildirilmiştir²¹⁸. Boğaz ve yutak bölgesinin şişmesi, günümüzde farenjit olarak adlandırılmaktadır. Bu durum özellikle kış aylarında halk arasında yaygın olarak görülür. Soğuk gıdaların alınmasına ve bu bölgede bakterilerin yerleşmesine bağlıdır. Bu hastalığın uygun şekilde tedavi edilmesi koruyucu hekimlik açısından çok önemlidir. İyi tedavi edilmediği takdirde eklem ve kalp romatizmasına sebep olarak toplumda ciddi sosyoekonomik problemlere yol açmaktadır.

Kulak Burun Boğaz sahasına girmiş olduğunu tahmin ettiğimiz “boğazda diş olması” denilen hastalığın günümüzdeki karşılığı tespit edilememiştir. Ancak elimizdeki bir kaynağın verdiği bilgilere göre bu hastalığın nefes darlığı yaptığı, bürüdetten ve galiz balgamdan olduğu²¹⁹ tespit edilmiştir.

“Yürek zayıflığı” hastalığı ile kardioloji bölümü ilgilenmektedir. Yürek zayıflığında hararetin fazla olduğu, göğüsün ısındığı, bu hastaların soğuk havada kalma ihtiyacı hissettikleri belirtilmiştir. Hastalarda nabız ve nefesin ağır olduğu, sıcak nesnelere arzu edildiği, benzin renginin ise bozulduğu vurgulanmıştır²²⁰. Kalp yetersizliği olarak bilinen bu hastalığın çok çeşitli sebepleri vardır. Özellikle koruyucu hekimlik prensiplerine uyulmaması sonucu ileri yaşlarda ortaya çıkmaktadır. Kişinin hareket kapasitesini sınırladığı için ekonomik kayıplara yol açar ve yaşam kalitesini de düşürür.

213 Aydınî, a.g.e., v. 77b-78a.

214 Aydınî, a.g.e., v. 83a-83b.

215 Bozulup fenâ kokan, kokmuş, çürük.

216 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 84b.

217 Aydınî, a.g.e., v. 68a-68b.

218 Aydınî, a.g.e., v. 68b-69a.

219 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 69b.

220 Aydınî, a.g.e., v. 73a.

XV-XVI. yüzyıllarda, hekimlerin hastalıklarla ilgili mahalli tabirler kullanmış olmaları bu tür hastalıkların günümüzdeki karşılığının tespit edilmesini güçleştirmiştir. İşte bu gurubun içerisine dâhil edebileceğimiz hastalıklardan biri olan “göbek düşmesinin” zamanımızdaki tam karşılığı bulunamamıştır. Bu hastalığın belirtisinin bağırsaklara safra dökülmesi, susuzluk ve sancı yapması²²¹ olarak görüldüğü kaydedilmiştir. Günümüzde ise bağırsaklardaki düzensizlik ve kramp tarzındaki ağrıların göbek civarına yansması olarak değerlendirilmektedir.

Üroloji bölümünde ele almayı uygun gördüğümüz “zahmet ve ağrı ile işemek” hastalığı için fazla bir açıklama yapılmamış ve “ekseriyetle üşütmekten olur”²²² denilmiştir. Günümüzde ise üretrit olarak geçen bu rahatsızlık soğuğa bağlı olarak vücut direncinin düşmesi ve idrar yollarında mikropların çoğalması sonucu oluşan iltihaptır. Dolayısıyla idrar yaparken kişinin zorlanmasına ve ağrıya sebep olmaktadır.

Son olarak da dış hastalıkları bahsinde ele alınan “dış ağrısı” ile ilgili “hararettten ise soğuk su iyi gelir. Soğuktan ise sıcak su ağza alındığında iyi gelir”²²³ denilmektedir. Günümüzde de fazla sıcak ve soğuk gıdaların birbiri ardına ağza alınmasının dışerde ağrıya ve bozulmalara sebep olduğu bilinmektedir.

Tedavi

XV-XVI. yüzyıllara ait tıp yazmalarından, hastalıkların tedavilerinin bir takım şifalı otlar, merhemler, çeşitli meyve veyahut otların kaynatılmasından elde edilen şuruplar ile yapıldığını öğrenmekteyiz. Dönemin tabipleri buldukları ampirik teşhis ve tedavi usulleri ile ilaçları genellikle açıklamaz, talebe ve çıraklarına öğretmezlerdi. Çoğunlukla kitap ve mecmualara kaydedilmeyen bu denenmiş ilaçlar, halk tababetinde olduğu gibi “sırr-ı mektum” yani gizli bir sır halinde saklanır ve nadiren üstattan talebeye, genellikle de babadan oğula veya aile efradından bazılarına intikal ederdi. Mirasçıları yoksa bu sırları ile birlikte defin olunurdu²²⁴.

Günümüzde bilim ve teknolojinin gelişmesi ile hastalar eskiye nazaran daha modern usullerle tedavi edilmektedirler. Durumun böyle olmasına rağmen XV. ve XVI. yüzyıllar arasında tabiplerin hasta tedavisinde kullanmış oldukları şifalı otlar, zamanımızda kullanmış olduğumuz ilaçların birçoğunun temelini oluşturmaktadır. Bu ilaçların çok çeşitli oluşu, eczacılarımızın da bu konuda yeterince bilgiye sahip olmamaları, ilaçların muhteviyatı konusunda bilgi edinmemizi engellemektedir.

Araştırdığımız yüzyıllarda hastalıkların tedavisinde kullanılan şifalı bitkilerin, adı geçen hastalıkların bir kısmı için gerçekten faydalı olduğu günümüz tıp adamları ile yapılan görüşmeler sonucu onaylanmıştır. İlkel gibi görünen birçok tedavi yöntemi bugün uygulanan tedavilerin temelini oluşturmuştur.

Aşağıda XV-XVI. yüzyıl el yazmalarında rastladığımız ilgimizi çeken tedavi usullerinden bir kısmına değineceğiz.

İç hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde incelemiş olduğumuz “dil şişmesi” rahatsızlığının tedavisi için bir takım önerilerde bulunulmuştur. Bunlar içinde; orta boy şırınga ile kan alınıp dilin yumuşatılması, dut şarabı, ekşi elma, ekşi anar suyu, sumak suyu, maruşk ve kestane suyu ile gargara yapılması gerektiği ifade edilmektedir. Bunun haricinde dilin şişmesi safradan olmuş ise ilk önce safranın giderilmesi, kan yapıcı nesnelere gargara yapılıp, sıcak macunların yenmesi gerekmektedir. Dilin şişmesinin sevdadan olması durumunda ise sevdanın giderilmesi²²⁵ gibi bir takım basit tedavi yöntemleri tavsiye edilmiştir.

Yine iç hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde görülen “yanak şişmesi” hastalığının tedavisinde ise; kan alınmalı, otuz dirhem gül şarabı, yirmi dirhem kudret helvası ya da on dirhem hıyar şarabatı bir dirhem tatlı badem yağıyla bal, hıyar, şanber gibi nesnelere kullanılması izlenen yollardandır. Ayrıca gül ve narçiçeğinin de sirke içinde kaynatılıp gargara yapılması da bir başka tedavi yöntemidir.

221 Aydınî, **a.g.e.**, v. 81b.

222 Aydınî, **a.g.e.**, v. 85b.

223 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 66b-66a.

224 Rıfki Melul Meriç, “Osmanlı Tababeti Tarihine Ait Vesikalar I, Cerrahlar-Kehhâller”, **Tarih Vesikaları**, .C. 1, S.16, 1955, s.28.

225 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 67b-68a.

“Balgam galipliği” rahatsızlığının pek net açıklanmadığına teşhis bahsinde değinmiştik. Tedavisinde de fazla ayrıntıya girilmeksizin kan yapıcı nesnelere içirilmesi²²⁶ gerektiği kaydedilmektedir.

Göğüs hastalıkları gurubu içerisinde incelemiş olduğumuz “zatü’l- cenb”in (akciğer zarı iltihabı) tedavisi üzerinde önemle durulmuş ve şunlar söylenmiştir: Bu hastalığın ilacı ağırdır, tedavisi hafife alınmamalıdır. Göğüs badem yağıyla ovulmalı, şaraplardan şarab-ı benefşe (menekşe şarabı), şarab-ı nilüfer, şarab-ı unnab (hünnab şarabı), şarab-ı rümman (nar şarabı) içirilmeli, gıdalardan isfanah (ispanak) müzevveresi (içerisinde et olan aştır) ve erişte müzevveresi verilmelidir. Gıdaya ve şaraba badem yağı katılmalıdır. Kuvvet zayıf ise feraric çorbası verilmelidir. Çok sıcak olmayan hamama girilmeli ancak baş ve göğüs soğuktan korunmalıdır²²⁷ şeklinde uyarılar yer almaktadır.

Gastroentoloji’nin ihtisas sahası içerisinde incelediğimiz hastalıkların bir kısmının tedavisi ise şöyledir; Örneğin, “mide ağrısı” problemi olanlar için koruk, şarab-ı tüffah, şarab-ı hümmman, şarab-ı hindiba, şarab-ı limon, şarab-ı verditari ve gülsuyu karıştırılıp içirilmesi gibi öneriler yer almaktadır. Gıdalardan koruk açı, sumak, elma, armut, ayva, marul ve kişnic (kuru üzüm) yemek faydalıdır. Mide üzerine gülsuyu döküp biraz sirke ile ovmak ve gül yağı ya da gül yağı ile olmuş ayvayı mersin bağı ile bastırmak gereklidir. Midenin üşütülmesi durumunda ise; ıssı macunlar, anason, raziyane (rezene) tohumu ile gülbeşeker (bir çeşit gül tatlısı) yemek, şarab-ı turunç içmek gereklidir. Gıdalardan feraric, tavuk, serçe, güvercin ve karanfil faydalıdır. Soğuk sudan sakınılmalı, mide, üstten sıcak macunlar ile ovulmalıdır. Yemeğin üzerine hemen su içilmemeli, soğuk balgam ve yel yapan nesnelere sakınılmalıdır. Sevda galip ise; sevda ve safra müşhil kullanılarak giderilmeye çalışılmalıdır. Balgam galip ise; anason, raziyane tohumu, kereviz, turunç, gül, fülful (karabiber), karanfil, sakız ve zencefilden macun terkip edip, sıcak su ile içmek ya da gece yemek gerekir. Soğuktan, balgamdan ve yelden olan marazlara ve sancılara bu macun faydalıdır. Mide ağrısı yemekten olursa sıcak su ile çabucak kusmak gerekir. Daha sonra da mizacına uygun tedavi yapılır. Eğer iştah zayıf ise iştah getiren nesnelere, şarab-ı limon, şarab-ı sikencübin (bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen şerbet), kuru üzüm, soğan, sarımsak, elma, armut, ayva ve sumak gibi ekşi şeyler, tuzlu nesnelere, balık ve zeytin verilmesi tavsiye edilmektedir. Bu gibi nesnelere hazmının zor olduğu; gülbeşeker, gülengübîn, sakız, karanfil ve sümbülün ise hazmı kolaylaştırdığı ifade edilmektedir. Mide rahatsızlığında geç hazım olan şeyler yerine kolay hazım olan yumuşak gıdaların yenmesi²²⁸ gerektiği belirtilmektedir. Ancak yapılan bu açıklamaların pek çoğunun günümüz tedavi usulleri ile uyuşmadığı tespit edilmiştir. Örneğin; mide rahatsızlığı olanlara ekşi şeylerin tavsiye edilmesi gibi.

Yine aynı branşın ihtisas sahası içerisinde incelenen “tuhme” yani hazımsızlık için verilen bilgiler ise şöyledir: Yemeğin midede bozulduğu anlaşıldığı vakit sıcak su ile hemen kusup mideyi arıtmak gerektiği ve o gün yemek yemenin doğru olmadığı belirtilmiştir. Eğer göbek burulursa hatmi çıçeği kaynatıp, soğutup suyu içilmelidir. Fazla kusmaktan mide zayıf düşerse bir parça bez gül suyu ile ıslatılıp mide üstüne konulmalıdır. Kusmak ve ishal beraber olur ise feraric çorbası içilmelidir. Kuvveti birkaç gün içinde yerine geldikten sonra da şarab-ı verdi içirilmeli, ekşi ve kabız yapıcı yemişler yedirilmemelidir²²⁹. Daha önce de açıklandığı gibi bağırsaklardan ses gelmesi, ağrının gezmesi ve yel çıkması bu rahatsızlığın belirtileri olarak görülmektedir.

Günümüzde siroz olarak nitelendirdiğimiz “ciğer zayıflığı” adı verilen hastalığın tedavisi için verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır: “Kişi sırt üstü yastıksız yatırılmalı, dizler karına doğru çekilerek, karın el ile ovalanmalıdır. Ciğer zayıflığı, üşütmekten olursa su içirilmemelidir. Gıdalardan feraric yahnisi pişirilebilir ancak çorbası yenmelidir. Yemek az yenmeli, sütlü piriñ, paça, erişte, tutmaç, piriñ, nişastalı, unlu, tatlı nesnelere kaçınılmalıdır. Kuru üzüm çekirdeği, fıstık, fülful (karabiber), sakız darçını iyidir. Kuř eti yemekten bıkılırsa, kuzu eti veya şişek (iki yaşında kuzu) eti yenilebilir. Müsteski (karnı su toplamış) olan kişilere müşhil verilmemelidir, ancak tabiatları kabız olmamalıdır. Hamama girmek iyi görülmez. Ciğerin güçlenmesi için gerekli her türlü tedbirin alınması tavsiye edilmiştir. Vücuttaki şişliğin sadece deride ya da ayaklarda kalması durumunda sorun olmadığı ancak şişliğin çok olması ve zahmet verip öksürtmesi, kişiden ümidin kesilmesi²³⁰ olarak yorumlanmaktadır.

226 Aydını, a.g.e., v.68a-68b.

227 Aydını, a.g.e., v.71b-72a.

228 Aydını, **Tahsil-i Fi’t-tıbb**, v.73b-75a.

229 Aydını, **Tahsil-i Fi’t-tıbb**, v.75b.

230 Aydını, a.g.e., v. 76b-77b.

Zahmir (zor olmak), günümüzde bağırsak tembelliği dediğimiz, dışkının gerektiği gibi muntazaman dışarıya atılamamasıdır. Tedavi için, “şarab-ı benefşe, hatmi suyu, ayva çekirdeği fayda eder. Gıda olarak isfanah (ıspanak) aşu iyidir”²³¹ şeklinde uyarılar yapılmaktadır. Daha çok bağırsak çalıştırıcı sulu ve sebze türü şeylerin önerilmiş olması mantıklıdır.

“Göbek burmak” şeklinde geçen rahatsızlık yukarıda belirtmiş olduğumuz zahmir ile yakından alakalı olup bağırsaklardaki problemlerden ileri gelmektedir. Hastalığın ıssı macunlar, ıssı otlar, kereviz tohumu, raziyane tohumu ve anason ile tedavisinin mümkün olduğu, ayrıca anason, gülbeşeker (bir çeşit gül tatlısı), güleğübin (bal ile yapılan gül murabbası) yemek ya da şekeriyle anason kaynatıp içmenin de fayda verdiği²³² belirtilmektedir.

Gastroentrolojiye dâhil ettiğimiz ve incelediğimiz dönem içinde oldukça çok rastlanan “bevâsir (mayasıl = hemoroid)” rahatsızlığının tedavisi ise şu şekilde verilmiştir: Bevasir sevdavi kandan olur. Bevasirli kişi sevdayı arttıran nesnelere uzak durmalıdır. Sevda çok ise giderilmeli, kan çok giderse kan alınmamalıdır. Soğuk su ile temizlik yapmak sancıya sebep olur. Helile (müshil olarak kullanılan bir nebat), hindi, bezir (tohum), anarrak döküp, bezr (çiçek ve sebze tanesi) merviyle karıştırıp yemeğiyle yumuşatmak gerekir. Acı zerdali çekirdeği yağı ile bastırılmalı, haşhaş kabuğu ve hatmi kaynatılıp suyuyla pislikten temizlenmeli ve su soğumadan hemen silinmelidir. Kabız yapmayan kanı kesen gıdalardan, yumuşak semiz koyun eti, kuzu eti, oğlak eti, semiz tavuk eti, feraric, yumurta, isfanah (ıspanak), erişte aşu, badem yağı ve tereyağı yemenin faydalı²³³ olduğu tavsiye edilmiştir.

Kulunç (bağırsak ağrısı) tedavisinde ise şunlar önerilmektedir; hukne (iğne) yapılmalıdır. İğneden sonra beş dirhem sinameki, yedi dirhem çekirdeği çıkmamış kızıl üzüm, beş tane incir, üç dirhem raziyane tohumu, üç dirhem kimyon (kimyon) kaynatılıp üzerine biraz sakız saçıp içirilmeli ve ıssı macunlar yenmelidir. Horoz ve tavuk eti, sakız tarçın, zencefil pişirilip yenilebilir. Eğer ağrı az, iştah yerinde ise feraric dahi yedirilebilir. Yemişlerden incir, köknar, kızıl üzüm yenmesi uygundur. Elma, armut, alıç, ayva, hıyar, pirinç, tarhana, üzüm ve katı pişmiş yumurtadan yemek yiyip hemen üzerine su içmekten ve cima (çiftleşmek) etmekten sakınılmalıdır. Kulunç safradan ve kuraklıktan ise, yavaş yavaş iğne yapılması gerekir. Şarab-ı benefşe (menekşe şarabı), ayva çekirdeği içirmek, gıdalardan ise kuzu, oğlak, semiz tavuk eti, semiz feraric çorbası badem yağıyla, isfanah (ıspanak) ve pazı çorbası içirmenin faydalı²³⁴ olduğu belirtilmiştir.

Çalışma konumuz içinde ele aldığımız enfeksiyonel hastalıkların tedavileri ise şöyle sıralanmaktadır: İlk olarak “verem” değerlendirilmiş ve tedavisinde, “kan alınmalı ve baldırdan hacamat (bedenin bir tarafını yarıp üzerine boynuz koyup kan çekmek) edilmelidir. Safra ishal edilip, başa ve yüze gül suyu ile kâfur sürülmesi gerektiği²³⁵ belirtilmektedir.

Bu gurubun içinde yer alan diğer önemli hastalık ise “heyza” yani koleradır. Tedavisine ilişkin bilgiler ise şöyledir: “Soğuk şerbetlerden şarab-ı nilüfer, şarab-ı limon, sikencübin, hıyar, karpuz yenmelidir. Gıdalardan semizotu, koruk çorbası yenmeli, marul sirkeyle ve mayhoş anar ile birlikte tüketilmelidir. Kolera, midedeki balgamdan olursa kusmak ve müshil içmekle giderilmeye çalışılmalıdır. Gıdalardan ise zırbaç aşu yenmelidir²³⁶.”

Enfeksiyonel hastalıklar arasında yer alan bir başka hastalık ise “ishal”dir. Tedavisi için şu tavsiyelerde bulunulmuştur: Şşarab-ı verditarinin hatmi ile kaynatılıp, elde edilen karışımın soğutulup su yerine içilmesidir. Fayda etmez ise diğer kabız yapıcı nesnelere soğukken yenmelidir. Sumak, gül, katune, haşhaş, ayva, elma, armut, turunç, kuzukulağı tohumu, mersin yemişi tohumu, kâfur vb. gibi kabız yapıcı nesnelere ve şarab-ı tüffah içilmelidir.

İshal soğuktan olursa, fülful, kavrulmuş anason ve kimyon karıştırılıp gece gülbeşeker, sakız ve anason ile yenmelidir. Biraz katune, yirmi dirhem lisâni tohumu, reyhan tohumu, her birinden otuz dirhem gül, mersin yemişi

231 Aydınî, a.g.e., v. 80b.

232 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 81a.

233 Aydınî, a.g.e., v. 79b-80a.

234 Aydınî, a.g.e., v. 82a-82b.

235 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v. 67a-68a.

236 Aydınî, a.g.e., v. 76a.

ve çulnar, her birinden on beş dirhem tohumları dökmeyerek geri kalanını karıştırıp gece münasip şerbetle üç dirhem alınmalıdır. İşhal yapan gıdalardan arpa, amber, sumak, tavuk kebabı, güvercin eti, serçe eti, katı pişmiş yumurta, çorbalar ve yağlı nesnelere, soğuk su, sulu yemişler ziyan getirir. İşhal ile giden kan, kara olup dışkidan sonra katı katı akar ise bevasir kanıdır. İşhal olan kişi kuvvetten düşer²³⁷.

“Sarılık” dönemin önemli hastalıkları arasında yer almaktadır. Tedavisi için verilen bilgiler ise şöyledir; “sıkencübin içirilmeli (bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen şerbet), hastada kabızlık varsa şarab-ı benefşe verilmeli, haftada iki gün birbiri ardınca kusturup hamamda terletilmeli, ardından sarı kıyafetler giydirilmeli. Hamamdan çıkarken de göz, gülsuyu ve küşenc? suyu ile yıkanmalıdır. Gıdalardan koruk, kabak, limon, narenc ve marul birkaç gün yedirilmeli, sonra feraricle? Zirbac? veyahut müzevvereler? verilmeli. Yemişlerden ekşi anar, şeftali ve hıyar yenmesi uygundur. Yoğurt ve kavun gibi uygun olmayan gıdalar ve ayrıca sıcak nesnelere verilmemelidir²³⁸.

Enfeksiyonel hastalıklar arasında yer alan “karında solucanlar ve ufak kurtların bulunması” durumu ise bir başka hastalık olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz eserde yer alan tedavi usulleri ise şöyledir; balgamı kusmak ve balgamı arttıran nesnelere perhiz etmek gerekir. Anason, karanfil ve çörek otu yemek iyidir. Bu nesnelere, solucan ve kurtların kırılıp dışarıya çıkmasını sağladığı²³⁹ ifade edilmektedir.

Kulak Burun Boğaz bölümünün ihtisas sahası içerisinde boğaz şişi, boğazda dış olması, öksürük gibi rahatsızlıkları dâhil etmemiz mümkündür. Bu hastalıklar hakkında Çalışma dönemimize ait tabielerin verdiği bilgiler kayıtlarda şöyle geçmektedir; “boğaz şişi” balgamdan olur ise baş damarından kan alınmalı, mercimek kaynatılıp dut şarabı, gülsuyu ile karıştırılıp ilk gün ve ikinci gün gargara yapılmalıdır. İki üç gün gıda verilmemelidir. Ekşi nesnelere üç günden sonra verilmeli, birkaç günden sonra biraz daha düzelip iştahi gelince, badem yağı ile ıspanak, erişte, kabak müzevveresi veya yumurta verilmelidir. Eğer şişlik, içeriden patlatılırsa gülyağı ile gargara yapılmalıdır²⁴⁰ denilmektedir. “Boğazda dış olması”nın tedavisi hususunda ise şunlar önerilmektedir; hatmi, kuzu otu, incir ve kök susam dibi her gün kaynatılıp üzerine şeker veya bal süzülüp içirilmelidir. Bu karışım balgamı pişirir. Daha sonra müşhil ile balgamın tamamı giderilmelidir. Susayınca su yerine bal suyu ya da soyulup kaynatılmış hatmi suyu içirilmelidir. Eğer kuruluktan ve sevdadan olursa, şarab-ı nilüfer iyi gelir. şişi gidermek için ekşilerden, tuzlu yel yapan nesnelere perhiz edilmelidir. Hararet veya kuruluktan olursa yumurta, ıspanak, erişte, semiz tavuk çorbası, tatlı badem yağı ve tereyağı yenmelidir. Üşütmeekten ve balgamdan olursa şarab-ı rumman ve bal suyu içirilmelidir. İncir, kuru üzüm, bal, köknar ve acı yenmelidir. Bu nesnelere balgamın dışarı atılmasına yardımcı olurlar²⁴¹. “Öksürük” tedavisi için verilen bilgiler de; öksürüğün hararet veya kuruluktan olması durumunda şarab-ı benefşe, şarab-ı nilüfer, şarab-ı rummani, biraz katune içirilmesinin” faydalı olacağı belirtilmiştir.

“Nüzül inmesi” tedavisinde verilen bilgilere göre; ilacı, nezlede kullanılan ilacıdır. Tatlı badem yağından sarı mum ile mum-ı rugan yapılıp sıcakken göğse konmalıdır. Gıdalardan ise yumurta, bal, incir, badem, kuru üzüm ve paça yenmeli, tuzlu, ekşi ve kabız yapıcı keskin nesnelere kaçınılmalıdır²⁴².

Kardiyoloji bölümünün ihtisas sahası içerisinde incelemeyi uygun gördüğümüz, yazmalarda “yürek zayıflığı” olarak geçen ve günümüzde ise kalp yetmezliği dediğimiz hastalığın tedavisine ilişkin verilen bilgiler şöyledir; şarab-ı nilüfer, şarab-ı verdi (gül şarabı), şarab-ı rumman, sığır dili ve gülsuyu ile içilmelidir. Hıyar, mersin, gül, benefşe, nilüfer yaprağı, kâfur, elma, armut yenmelidir. Akarsu kenarlarında oturulup gönül ferahlatılmalıdır. Eğer yürek zayıflığına üşütmenin sebep olduğu düşünülürse; şarab-ı tüffah, şarab-ı harire, reyhan tohumu, karanfil suyu biraz za’firân katıp içirilmeli amber, turunç yaprağı ve nergis yenmeli, gıdalardan feraric, tavuk kavurması yenmesi faydalıdır. Balgam fazla ise; macun verilip iğne yapılmalıdır. Müşhil verilmemelidir. Ancak kabız olmamaya da dikkat edilmelidir²⁴³.

237 Aydınî, a.g.e., v. 78a-79b.

238 Aydınî, **Tahsil-i Fi’t-tıbb**, v. 83b-84a.

239 Aydınî, a.g.e., v. 84b-85a.

240 Aydınî, a.g.e., v. 69a-69b.

241 Aydınî, **Tahsil-i Fi’t-tıbb**, v. 69b-70b.

242 Aydınî, a.g.e., v. 70b-71a.

243 Aydınî, a.g.e., v. 72b-73a.

Teşhis bahsinde yazmalarda yer alan ancak bugünkü karşılıklarını tespit edemediğimiz bir takım hastalıklardan bahsetmiştik. Tedavi kısmında da bu gruba dâhil edebileceğimiz dalak şişmesi ve göbek düşmesi gibi rahatsızlıklar ile karşılaşmaktayız. Tedavileri hakkında verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır: “Dalak şişmesi” için su ve anar içmekten, yemeğin üzerine su içmekten ve mercimek, kuru et gibi yel yapan katı nesnelere sakınılmalıdır. Sığır eti ve keskin nesnelere perhiz edilmelidir. Sirkede ıslanmış incir yemek iyidir²⁴⁴. “Göbek düşmesi” için ise biraz katune tohumu, reyhan tohumu, tuhmiken?, şarab-ı rummanin, anber, şarab-ı nilüfer içilmeli, ağrıyan yer gül suyu ile ovulmalıdır²⁴⁵ denilmektedir.

Üroloji gurubunun ihtisas sahası içine dâhil olan böbrek rahatsızlıklarına, incelediğimiz dönemde de rastlamaktayız. XV-XVI. yüzyıl yazmalarında “zahmet ve ağrı ile işlemek” şeklinde geçen hastalığın tedavisi için şunlar önerilmektedir: Zahmetli işlemek veya hiç işyememek ekseri üşütmekten olur. Tedavisi için kullanılan ilacı ise, şarab-ı helyun, şarab-ı usul içmek, anason, raziyane tohumu, kimnun (kimyon) tohumu kaynatıp suyunu ıssıyla bal, şeker ya da şarab-ı zencebil ile içmek gerekir. Gıdalardan bal, nohut suyu, soğan, sarımsak, şalgam, helyun ve kerdi çorbası yenmelidir. Harareten olursa karpuz suyunu şekeri ile hıyar tohumu, kişen hıyar tohumu, karpuz tohumu, tuhmilen? sütün şekeriyle içilmelidir. İdrar daima akar ve rüyada da yapılırsa ekseriyetle üşütmekten olur. İlacı ıssı otlardır. Gıdalardan sumak, koruk aşına ıssı otlarla katılıp yenmelidir. Eğer harareten ise şarab-ı verdi, anarak, şarab-ı rumman içirilmeli, ekşi yoğurt, sumak ve koruk aşu yedirilmelidir. Ekşi, keskin ve tuzlu nesnelere perhiz edilmelidir²⁴⁶.

Diş hastalıkları ile ilgili olarak da birtakım tedavi usullerinin geliştirildiğini görmekteyiz. Özellikle diş ağrısının harareten olması durumunda kan alınmalı, safra çıkarılmalıdır. Sumak, çölnar, mersin yemişi, sirkede ya da suda kaynatılıp gargara eylemek lâzımdır. Dişlere gül yağı sürmek fayda eder. Ağrı üşütmekten ise balgamı çıkarmak lâzımdır. Tuzlu zeytin kaynatıp gargara yapılmalı, ıssı yumurta sarısı ısırmak faydalıdır. Gargara diş ağrısına faydalıdır. Anason üç dirhem, mekke ayruğu bir buçuk dirhem hilâl tohumu, zencefil kaynatılıp onaltı dirhem bal üzerine sürülüp sıcak halde iken gargara yapılmalıdır. Diş ağrısında et yememek gerekir. Harareten olursa erişte müzevveresi ile bademyağı yenmelidir. Üşütmekten olursa erişte müzevveresini şekeriyle ya da bal ile yemek faydalıdır²⁴⁷ şeklinde tedavi yöntemleri uygulanmıştır.

Enfeksiyonel hastalıklar içerisinde ele alınan önemli rahatsızlıklardan biri de “veba”dır. Vebanın bozulmuş nesnelere yemekten olduğu anlaşılmıştır. Veba belirtileri görüldüğünde bedenin temizlenmesi ve kan almanın uygun olduğu belirtilmiştir. Vebalı olan şahsa kesinlikle müşhil verilmemeli, tatlılardan, yemişlerden, balıktan perhiz edilmeli, aşırı harareten de sakınılmalıdır. Çok yemek veya aç susuz kalmak uygun değildir. Tavuk, piliç, anar gibi ekşi nesnelere yenmeli, elma, ayva, armut, ekşi anar ve turuncu yemek de faydalı olduğu²⁴⁸ ifade edilmiş ve bunların tedavi yöntemleri arasında yer aldığı vurgulanmıştır²⁴⁹.

Yukarıda bahsedilen tedavi yöntemlerin ampirik (kaba-taslak) yöntemler olduğu ve tecrübeler sonucu elde edilen bilgilere dayandığı görülmektedir. Tedavi amacıyla kullanılan maddelerin genellikle doğal bitkiler ve onlardan elde edilen şuruplar olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Belirtilen dönemin tıbbi düzeyi düşünüldüğünde böyle olmasının gayet tabii olduğu sonucuna varılabilir.

Günümüzde çok çeşitli tahlil yöntemlerinin geliştirilmiş olması, insan vücudunun ve hastalıkların ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle son yüzyılda hastalıkların sebepleri araştırılmış ve sebebe yönelik bilimsel tedavi yöntemleri bulunmuştur. Tedavi amacıyla kullanılan ilaçlar, doğal maddelerin kimyasal yöntemlerle saflaştırılması ve tekrar tekrar türevlerinin alınması ile geliştirilmektedir. Dolayısıyla her hastalık için mutlak tedavi edici ilaçlar imal edilmektedir. Ancak bütün gelişmelere rağmen hekimlerimiz yeni teşhis edilen hastalıklara karşı şimdilik çaresiz kalmaktadırlar.

244 Aydınî, **Tahsil-i Fî't-tıbb**, v. 84a-84b.

245 Aydınî, **a.g.e.**, v. 81b.

246 Aydınî, **a.g.e.**, v. 85b-86a.

247 Aydınî, **Tahsil-i Fî't-tıbb**, v. 67a.

248 **Kitab-ı Tıbb**, v. 3a-3b.

249 **Ekler kısmı, Ek VI**, s.119'da verdiğimiz örnekte; Göbek düşmesi, Göbek burmak ve Kulunç gibi hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisi için kullanılması gerekli olan doğal ilaçlara yer verilmiştir.

TIBBİ TAVSİYELER

şifalı Gıdalar

İncelediğimiz yüzyıllar (XV-XVI.) arasında yer alan tıp yazmalarında, şifalı gıdalar için ayrı ayrı bölümlerin oluşturulduğunu görmekteyiz. Yazmalarda yer alan bu bölümler şifalı gıdalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu da dönem tıp adamlarının konuya göstermiş oldukları hassasiyeti ortaya koymaktadır.

Her yazmada ayrı bölümler halinde incelenen bu gıdalar, muhtelif başlıklar halinde ele alınmış; hepsinin ayrı ayrı özellikleri, insan sağlığı açısından taşıdıkları değer, ne şekilde yenilmeleri gerektiği, hangi rahatsızlıklara iyi geldiği ve hangilerine iyi gelmediği kesin hatlar çizilerek anlatılmıştır²⁵⁰.

Bu bölümde, incelediğimiz yazmalarda yer alan bu şifalı gıdaları, taşıdıkları özelliklere göre gruplandırarak inceledik. Yaptığımız tasnife göre²⁵¹ ilk gurubu daneler oluşturmaktadır. Dane deyince aklımıza genellikle arpa, pirinç, buğday vb. kuru gıdalar gelmektedir. Bu gıdaların insan sağlığı açısından faydası olduğu gibi bir takım zararlarının da olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda bu iki hususa da değinilmiştir. Örneğin; arpa, pirinç ve mercimeğin kabızlık yaptığı bildirilirken, arpanın sarılıklara iyi gelip kuvvet verdiği, susuzluğu giderdiđi²⁵² pirincin, vücudu kuvvetlendirip ömrü uzattıđı²⁵³ mercimeğin ise sevdayı arttırdığı, kanın dolaşımını yavaşlattığı, hatta suyunun ishale sebep olduğu anlatılmıştır. Yine baklanın ve kendenenin? baş ağrısı yaptığını, bununla beraber baklanın boğaz ağrısına iyi geldiđi²⁵⁴, kendenenin idrarı arttırıp gözü kararttığı, diş ağrısına da iyi gelmediđi²⁵⁵ vurgulanmıştır. Nohut, haşhaş, helyun tohumu (kuşkonmaz), şalgam tohumu, raziyane tohumu ve kerdüme? tohumundaki ortak mevzu ise meni arttırıp, cimaya kuvvet vermesidir. Bu danelerin diğer özellikleri ise şöyle sıralanmaktadır. Nohut, genellikle vücut için faydalıdır. Balgamı kesip idrarı arttırdığı göğse, ciğere, dalağa ve böbreğe iyi geldiği suyu ile gargara yapmanın diş ağrısına faydası olduğu söylendikten sonra çok yenilmesi sonucu böbrek taşına sebep olabileceği de belirtilmiştir²⁵⁶. Haşhaşın, balgamı kesme özelliği vardır. Ayrıca uyku getirir fazla yenmesi de sağlık açısından zararlıdır²⁵⁷. Helyun (kuşkonmaz) tohumunun en önemli özelliği anne sütünü arttırmasıdır. Vücuda zarar verecek olursa tedavisi için bal kullanılması tavsiye edilmektedir. şalgam tohumunun gıdası oldukça boldur. Gözü kuvvetlendirip göğsü yumuşatma özelliği vardır. Çok yemek dalağa zarar vermektedir. Tedavisinde ise kavun tohumuna başvurulmaktadır. Raziyane tohumu ise bağırsak gazlarına iyi gelip idrarı fazlařtırmaktadır²⁵⁸. Kerdüme tohumu ise balgamı kesip kanı koyulaştırır. Eşek turp tohumundan iki tane yemek vücutta su birikmesini engellemek için faydalıdır. Susam için ise iyi gelmediği iştah kesip susuzluğa sebep olduğu belirtilmiştir²⁵⁹. Soğuk ve kuru olması dolayısıyla börülenin balgamı arttırıp bağırsak gazlarına sebep olduđu²⁶⁰ ifade edilmiştir. Burçağın kuru olması göğse faydalıdır. Ayrıca çeşitli zehirli hayvan sokmalarının tedavisinde kullanılmıştır²⁶¹. Turab? tohumu için fazla açıklama yapılmamıştır. Sadece hararet yaptığı ve kuru olduğu belirtilmiştir²⁶². Nane tohumu, tabiatı sıcak ve kurudur. Mideye ve ciğere kuvvet verip yemeğin hazmını kolaylařtırır²⁶³. Tarhun (tuzla otu), sıcak ve soğuk

250 Çalışmanın sonunda **Ekler kısmı, Ek III**, s. 113' de şifalı gıdalarla ilgili yazma örneği verilmiştir.

251 Bkz., **Ekler IV**, s. 114-117.

252 **Kitab-ı Tıb**, v. 18b; Aydınî, **Müntahab...**, v.67b.

253 **Kitab-ı Tıb**, v. 18a; Aydınî, **Tahsil**, v. 50a.

254 **Kitab-ı Tıb**, v. 18a.

255 **a.g.e.**, v. 22a.

256 **Kitab-ı Tıb**, v. 18a.

257 Aydınî, **Müntahab...**, v. 68b.

258 **a.g.e.**, v. 69a.

259 Aydınî, **Tahsil**, v. 50b.

260 **Kitab-ı Tıb**, v. 18a.

261 Aydınî, **Müntahab...**, v. 68b.

262 **a.g.e.**, v. 69a.

263 **Kitab-ı Tıb**, v. 21b.

cimayı zayıflatıp geç hazım olmasına rağmen mideyi kuvvetlendirme özelliği vardır²⁶⁴. Bu bahsettiğimiz daneli bitkiler haricinde kereviz mideye fayda edip idrarı arttırır. Diş ağrısı ve ağız kokusuna iyi gelir²⁶⁵. Soğan, genel olarak vücut için yararlı bir besin olarak kabul edilmiştir. Yemeğin hazım olmasını kolaylaştırır. İçme sularından meydana gelebilecek olan rahatsızlıkları da giderip benzin rengini iyileştirir. Bütün bu faydalarının yanı sıra baş ağrısı yapıp safrayı da arttırabileceği vurgulanmıştır. Sarımsağın da soğanda olduğu gibi yemeğin hazımını kolaylaştırma özelliği vardır. Bağırsak gazlarına iyi gelir. Kanı koyulaştırıp safrayı arttırır. Turp, hazımı kolaylaştırıp balgamı yok eder. Havuç, sulu bir yemiştir. Hazımı zordur. Cimayı kuvvetlendirir²⁶⁶.

Şifalı gıdalar içerisinde yer alan bir diğer gurubu ise ekmekler oluşturmaktadır. Ekmek Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Her sofrada mutlaka bulunur. Bu sebeple de tıp yazmalarında özellikleri üzerinde durulmuştur. Verilen genel bilgilere göre ekmeğin iyisi buğdaydan yapılanıdır. Hamurunun kalın ve tuzlu olmamasına, tandırda veya fırında pişirilmesine dikkat edilmelidir. Kepeği tamamen gitmiş ekmek vücuda çok gıda verir, ancak kabız yapar, ıslanmış ekmek ise geç hazım olup bağırsak gazına sebep olur. Buğday ekmeği dışında diğer unlardan yapılan ekmeklerin de özelliklerine değinilmiştir. Örneğin, arpa unuyla yapılan ekmek az gıda verip kabız yapar. Fazla kiloya neden olur. Bu yan tesirlerinden dolayı da yaşlılara ve kulunç rahatsızlığı olanlara tavsiye edilmemektedir. Peksimet, genellikle vücut için faydalı görülmüştür. Midede çabuk hazım olması bağırsak gazı olanlara ve yaşlılara iyi gelmesi bir takım özellikleridir. Peksimet yapılmadan önce dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise ince elekten geçirilmiş saf buğdaydan yapılmasıdır. Yine ekmekler gurubuna giren ve darıdan yapılan ekmeğin bağırsak problemleri olanlara fayda edeceği belirtilmiştir²⁶⁷.

Tıp yazmalarında ele alınan şifalı gıdalardan bir diğer gurubu ise insan sağlığı açısından çok önemli olan etler oluşturmaktadır. Et için kanı arttırıp vücuda kuvvetlendirir denilmektedir. Ayrıca etlerin sıcak olduğu iyisinin ise karaca olduğu belirtilmiştir. Konuyla ilgili kaynakta belli başlı etler şu şekilde tanıtılmıştır. Baş eti geç hazım olduğu için fazla tavsiye edilmemiştir. Beyin ise iştahı açıp vücuda kuvvetlendirir, genel olarak faydalıdır²⁶⁸. Koyun, kuzu ve oğlak eti içerisinde insan tabiatına en uygun olanının kuzu eti olduğu hekimlerin ortak kanaati olarak karşımıza çıkmaktadır. Koyun eti de bir ölçüde insan tabiatına uygun görünmektedir. Kanı ve meni arttırıcı özelliği vardır. Oğlak etinin iyisi ise kara oğlaktır²⁶⁹. Sığır eti soğuk, kuru ve kabadır. Sevdayı arttırıp dalağı büyütür²⁷⁰. Kümes hayvanları olarak tavuk, horoz, kaz ve ördek etleri arasında en sağlıklı görünen tavuk etidir. Akli kuvvetlendirip kolay hazım oluşu önemli bir özelliktir. Tavuğun iyisi ise yumurtlamamış olanı, yani piliçtir. Horoz eti nefes darlığına ve mideye iyi gelmektedir. İyisi ise henüz ötmemiş olanıdır²⁷¹. Kümes hayvanları içerisinde en fazla olumsuz etki gösteren kaz ve ördek etidir. Geç hazım olup humma getirir, balgamı ve sevdayı arttırır²⁷². Av hayvanlarının etlerinin de genelde insan vücuda için faydalı olduğu görülmektedir. Keklik etinin bedene kuvvet verdiği, güvercin etinin felce ve soğuk mizaçlı kişilere iyi geldiği, serçe etinin meni arttırdığı, geyik etinin kulunca ve felce fayda ettiği görülmektedir. Bütün bunların haricinde günümüzde eti yenmeyen çeşitli hayvanların etlerinin o dönem için tedavi edici birer unsur olduğunu görüyoruz. Örneğin kedi eti basur için faydalı olup meni arttırmaktadır. At eti ise kanı fazlaştırmaktadır²⁷³.

Deniz ürünlerinden olan balık eti, balgamı arttırıp midedeki rahatsızlıklara iyi gelmektedir. Tuzlu su safrayı arttırıp kanı koyulaştırmakta ve susuzluk yapmaktadır. Buzağı eti de vücuda faydalıdır ancak baharda yenmesi daha uygundur²⁷⁴.

264 a.g.e., v. 22a.

265 Aydınî, *Müntahab...*, v. 73a-73b.

266 *Kitab-ı Tıb*, v. 22a.

267 Aydınî, *Müntahab...*, v. 64b-65a.

268 *Kitab-ı Tıb*, v. 18b.

269 Aydınî, *Müntahab...*, v. 65a- 65b.

270 *Kitab-ı Tıb*, v. 18a.

271 Aydınî, *Müntahab...*, v. 65b.

272 Aydınî, *Tahsil*, v. 51a.

273 Aydınî, *Müntahab...*, v. 65b.

274 Aydınî, *Tahsil*, v. 51b.

Yağlar içerisinde en fazla üzerinde durulan kuyruk yağı, zeytinyağı, tatlı badem yağı, iç yağı ve tereyağıdır. Bunlar içerisinde kuyruk yağı ve iç yağının kesinlikle yenmemesi gerekmektedir. İnsan vücudu için hiçbir faydası yoktur. Diğer yağların zararının yanı sıra faydaları da dile getirilmiştir. Zeytinyağının çeşitlerinin olduğu, ham zeytinden çıkarılanın barid (soğuk) ve yabis (kuru), tam olmuş zeytinden çıkarılanın ise evvel derecede ısı ve rutubete meyilli olduğu görülmektedir. Tatlı badem yağı, öksürüğe, ciğere, dalağa faydalıdır. Meni arttırır. Baş, kulak, böbrek ve mideye iyidir²⁷⁵. Tereyağı, harr ve ratb (yumuşak)'tır, vücudu kuvvetlendirip balgamı arttırmaktadır²⁷⁶. Yine çok gıda veren bir başka yiyecek ise yumurtadır. Çabuk hazım olur, kuvvet verir. Sarısını içmek iyidir. Katısı ise geç hazım olur²⁷⁷.

Süt ve süt mamulleri insan vücudu için genelde faydalı görülmektedir. İnsan tabiatına en uygun olan midede çok çabuk hazmedilen anne sütüdür²⁷⁸. Sütün cildi güzelleştirdiği, ancak mutlaka pişirilmesi gerektiği de ayrıca belirtilmiştir²⁷⁹. Sığır, koyun, keçi, eşek ve kısrak sütleri de vücuda faydası olan, birçok hastalığa iyi gelen gıdalar olarak ele alınmıştır. Sığır ve koyun sütlerinin kan yapıcı özelliği vardır. Keçi sütü kanı temizleyip idrarı bollaştırmakta, sıtmaya ve susuzluğa iyi gelmektedir. Eşek sütü, sarılık, yel, cüzam gibi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı gibi, diş ve dişeti rahatsızlıklarına, kan tükürene, bağırsaklarında problemi olanlara iyi gelmektedir. Süt mamullerinden olan peynirin ise tabiatının kabız yaptığı, safrayı arttırıp bedene zarar verdiği bildirilmektedir²⁸⁰. Yaş peynir bedene kuvvet verir ancak uyku yapar, kuru peynir kabız yapıp geç hazım olur. Tuzlu peynir ise safrayı arttırır²⁸¹.

Yazmalarda üzerinde önemle durulan bir diğer husus da yemişlerdir. Dönem hekimleri meyve ve sebzelerin üzerinde tek tek durarak yarar ve zararlarını belirtmişlerdir. Pek çok madde halinde incelenen bu yemişlerin bir kısmını tanıtmakta yarar görüyoruz. İncir, bedeni kuvvetlendirici özelliği vardır. Tabiatı yemiştir. Ekseriyetle iyidir. Safrayı arttırıp uyku yapar. Isı mizaçlı kişilere sıtma getirir. Tedavisinde ekşi nesnelere kullanılır²⁸². Üzüm, genel olarak uyku ve yel yapar. Safrayı arttırıp meni azaltır²⁸³. Kuru üzüm, farklı olarak mideye, ciğere ve göğse kuvvet verir. Akli ve bedeni kuvvetlendirir. Bağırsakları rahatsız olanlara faydalıdır. Koruk, barid ve yabistir. Mide ve ciğer için iyidir. Kusmuğu giderir. Tabiatı kabız yapar. Baş ağrısına faydalıdır. Hurma, harr ve yabistir. Mide için iyidir. Meni arttırır. Baş ağrısı yapıp dişe zarar verir²⁸⁴. Dut, bu meyve ekşi ve tatlı dut olmak üzere iki madde halinde incelenmiştir. Tatlı dutun vücut için bir faydası yok zararı vardır. Dolayısı ile yenilmemesi önerilmiştir²⁸⁵. Ekşi dut suyu ile gargara yapılması boğaz ağrısı için faydalıdır. İştahı arttırıp Vücutta meydana gelen muhtelif şişlere iyi gelir²⁸⁶. Tatlı dut gibi zerdali yemişi de fazla itibar görmemiştir. Midede kısa sürede safraya dönüp bağırsakları bozmaktadır²⁸⁷. Şeftali, mide için iyidir ancak geç hazım olması dezavantajıdır²⁸⁸. Anar, Tatlı ve ekşi olmak üzere iki ayrı madde halinde incelenmiştir. İkisinin de tabiatı bariddir. Midede safra fazla ise tatlı anar safraya dönüşür. Boğazı ve göğsü yumuşatır, meni arttırır²⁸⁹. Ekşi anar ise tam tersine safrayı kesip susuzluğu giderir. Mideye, ciğere ve yüreğe faydalıdır. Suyu ishal, çekirdeği ise kabız yapar. Ayva, tatlısı barid ve ratbdır. Mideye kuvvet verir. İshali

275 Aydınî, *Müntahab...*, v. 66a. - 66b; Aydınî, *Tahsil*, v. 51a.

276 Aydınî, *Tahsil*, v. 52a.

277 *Kitab-ı Tıb*, v. 19a.

278 Aydınî, *Müntahab...*, v. 66b-67a.

279 *Kitab-ı Tıb*, v. 19a.

280 Aydınî, *Müntahab...*, v. 66b. 67a. 67b.

281 *Kitab-ı Tıb*, v. 19b.

282 Aydınî, *Müntahab...*, v. 69a-69b.

283 Aydınî, *Tahsil*, v. 52a.

284 Aydınî, *Müntahab...*, v. 69b.

285 Aydınî, *Müntahab...*, v. 70a.

286 Aydınî, *Tahsil*, v. 52a.

287 *Kitab-ı Tıb*, v. 20a.

288 Aydınî, *Tahsil*, v. 52a.

289 Aydınî, *Müntahab...*, v. 70a.

keser, kusmuğu giderir. Ancak geç hazım olur²⁹⁰. Elma, tatlısı harareti ve bürûdeti keser. Gülsuyu ile pişirilip yenirse iştahı açar. Kalp ve mide için faydalı olmakla beraber bağırsaklar için zararlıdır. Turunç, mideye ve ciğere kuvvet verir. Ağız kokusunu ve yeli giderir. Yemeğin kolay hazım olmasını sağlar. Ekşisi kalbe kuvvet verir. Safrayı keser bağırsaklar ve göğüs için zararlıdır²⁹¹. Limon, turunç ekşisinin özelliklerini taşımaktadır²⁹². Armut, barid, yabistir. Kabızlık yapar. Sulusu safrayı önler, susuzluğu giderir ve mideyi kuvvetlendirir. Mide bulantısına iyidir. Yaşlılara tavsiye edilmez. Bağırsak gazlarına ve kulunc hastalığına sebep olur. Tedavisi zencefil ile mümkündür. Erik, barid ve ratbdır. Safrayı keser ve susuzluğu giderir. Kiraz, tatlısı barid ve ratb'dır. Mideye iyi gelir. Ekşisi barid, yabistir. Safrayı, balgamı ve harareti keser. Zeytin, barid, yabistir. Mideye kuvvet verip, iştahı artırır. Göze zararlıdır. Sevdayı artırır. Yüzdeki sarılığı giderir. Meni artırır. İki taâm arasında yenmesi daha uygundur. Tuzlusu harr ve yabistir²⁹³. Fındık, meni ve safrayı artırır. Baş ağrısı yapar. Öksürüğe iyi gelir. Geç hazım olur ve kadınların sütünü artırır²⁹⁴. Badem, tatlısı insan vücudu için faydalıdır. Kilo ve uyku yapıp öksürüğe iyi gelir. Hazmı zordur. Acı badem ise soğuk mizaçlılar için faydalıdır. Fıstık, harr ve yabistir. Kalbe, cima kuvvetine ve bel ağrısına faydalıdır. Annab (üzümcü), barid ve yabistir. Kusmuğu keser. Öksürüğe iyi gelir. Mide için zararlıdır. Geç hazım olur²⁹⁵. Menevüş (Menekşe), harr, yabistir. Cimaya kuvvet verir iştahı keser²⁹⁶. Köknar, harr ve yabistir. Meni artırır, balgamı keser. Baş ağrısına sebep olmasına rağmen, ekseriyetle vücut için faydalıdır²⁹⁷. Keçiboynuzu, barid ve yabistir. Kurusu kabız, yaşı ise ishal yapar²⁹⁸. Mide için zararlıdır²⁹⁹. Kavun, vücut için pek faydası yoktur. Yenildikten kısa bir süre sonra safraya döner ve sıtmaya sebep olur³⁰⁰. Aluç, safrayı keser ve kabız yapar. Kükem?, barid, yabistir. Göğüs ağrısına yaramaz ve eski sancıları depreştirir. Karpuz, barid, ratbdır. Balgamı artırır ve safrayı keser. Uyku yapar. Bol idrar getirdiği için mesaneye faydalıdır³⁰¹. Hıyar, barid ve ratbdır. Balgamı artırır, safrayı keser. Geç hazım olur³⁰². Kabak, barid ve ratbdır. Balgamı artırır. Safrayı keser, göğsü yumuşatır. Fazlasını yemek, bağırsaklar ve mide için iyi değildir. Vücutta yapmış olduğu hasarın ıslahı hardal, fülful veya sakız iledir³⁰³. Patlıcan, harr, yabistir. Sevdayı artırır. Göze ve başa zararlıdır. Benzin rengini bozar. Tatlı yağ ile çok pişirmek gerekmektedir. Şeker, yapısı harr, ratbdır. Balgamı keser. Uyku verir ve safrayı artırır. Kanı koyulaştırır. İştahı açar, yemeğin çabuk hazım olmasını sağlar³⁰⁴.

Şeker kamışı ve yine şeker başlıkları altında iki ayrı madde halinde incelenen bu gıdalar bir önceki maddede değindiğimiz şeker ile aynı özellikleri göstermektedir. Bal, insan vücudu için oldukça faydalıdır. Mideyi kuvvetlendirip iştahı açması ve kan yapıcı özelliğinden dolayı önemlidir. Balgamı kesip safrayı artırır. Pekmez, Kan yapıcı özelliği vardır. harr ve yabistir³⁰⁵. Marul, barid, ratbdır. Safrayı keser. Çok yenmesi halinde göz kararması olabilir. Acı marul ise mideyi ve ciğeri kuvvetlendirir. Pazu, barid, ratbdır. Suyu ishal eder. Balgamı ve yeli artırır³⁰⁶. İspanak (İspanak), barid ve ratbdır. Balgamı artırır. Öksürüğe iyidir. Boğaza ve göğüse iyi değildir. Safrayı ve kanı keser, yel ağrısına faydalıdır. Ancak soğuk mizaçlı kişilere yaramaz. Tedavisi tarçın, fülful (karabiber) ve ıssı nesnelere

290 **Kitab-ı Tıb**, v. 20a.

291 Aydınî, **Müntahab...**, v. 70b.

292 **Kitab-ı Tıb**, v. 20b.

293 Aydınî, **Müntahab...**, v. 70b.

294 Aydınî, **a.g.e.**, v. 71a.

295 **Kitab-ı Tıb**, v. 20b.

296 Aydınî, **Tahsil**, v.53a.

297 Aydınî, **a.g.e.**, v.21a.

298 Aydınî, **Müntahab...**, v. 71a.

299 Aydınî, **Tahsil**, v.53a.

300 **Kitab-ı Tıb**, v. 21a.

301 Aydınî, **Müntahab...**, v. 71a. 71b.

302 Aydınî, **a.g.e.**, v. 21a.

303 Aydınî, **a.g.e.**, v. 71b.

304 **Kitab-ı Tıb**, v. 21a.

305 **Kitab-ı Tıb**, v. 72a-72b.

306 **a.g.e.**, v. 21b.

iledir. Kuzu Kulağı, barid, yabistir. Kabız yapar, safrayı kesip mideyi kuvvetlendirir³⁰⁷. Kerdiye? ve kelem (lahana), harr, yabistir. Ekseriyetle faydalıdır. Boğazı ve göğsü yumuşatır. Cimayı kuvvetlendirir. Balgamı keser. Ağız için iyi olmakla beraber dişlere zarar verir. Sevdayı ve safrayı arttırır. Baş ağrısı yapar³⁰⁸. Semizotu, barid, ratbdır. İdrarı bollaştırıp, safrayı keser³⁰⁹. Nane, harr ve yabistir. Mideyi, ciğeri kuvvetlendirir. Yemeğin hazmını kolaylaştırır. Kusmuğu keser, kalbi kuvvetlendirir³¹⁰. Tarhun, harr, yabistir. Mideyi kuvvetlendirir. Ağız ağrısına iyidir. Dişleri güzelleştirir ve ağız kokusunu hoş eder. Kerdeme?, harr, yabistir. Cimaya kuvvet verir. Kadınların sütünü arttırır. Kereviz, harr, yabistir. Mideye iyi gelir, idrarı arttırır, balgamı kesip, cimaya kuvvet verir. Nefes darlığına, diş ağrısına ve ağız kokusuna iyidir. Baş ağrısına sebep olur. Kişniş (güzel kokulu bir tohum, karakimyon), barid, yabistir. Fazla yenmesi zihinde bulanıklığa ve göz kararmasına sebep olur. Ağız kokusunu giderir. Gövdede çıkan nesnelere bal, gül yağı, mısır gibi bitkilerle karıştırıldığında iyi gelir. Yaş olanı burundan kan gelmesini önler. Helyûn (Kuşkonmaz), harr, ratbdır. Meni ve idrarı arttırır. Yel ağrısına iyi gelir. Cimaya kuvvet verir. İştahı açar. Muhtelif suların yapmış olduğu rahatsızlıkları giderir. Safrayı ve balgamı arttırır. Pişmişi genellikle iyidir. Gece yatarken yenmesi ağızdan su gelmesine ve hararete sebep olur³¹¹. Turak Otu, harr ve yabistir. Mideye zararlıdır, uyku yapar.

Aşlar, başlığı altında ise milletimize has olan kendi örf ve adetlerimizi yansıtan yemeklerin, insan sağlığı açısından yeri ve önemine değinilmiştir. Aşağıda bu yemeklerden örnekler verilmiştir.

Kebap, büryan, hurma, gövdeye kuvvet veren yemeklerdendir. Geç hazım olup kabıza sebep olurlar. Et suyu ile yapılan isfinbâc çorbası bedene kuvvet verir. Sevdayı giderir. Kanı ve meni arttırır. Benzin rengini güzelleştirir. Eğer içine biraz havuç konulup pişirilirse daha iyi sonuç alınır³¹². Tarhana aşının vücutta yapmış olduğu zararı sarımsak ile gidermek mümkündür. Günümüzde patlıcan ile yapılan herse veya herise bir tür salatadır. Harr, ratbdır. Cimaya kuvvet verir. Meni arttırır. Çok gıda verip vücudu kuvvetlendirir. Sıcak günlerde yenmelidir. Midesi zayıf olanlara zararlıdır³¹³. Köfte, harr, ratbdır. Çok gıda verir, bedeni kuvvetlendirip kanı ve meni arttırır³¹⁴. Sütlü pirinç (sütlaç), çok gıda verir. Bedeni kuvvetlendirir. Çabuk hazım olur ve meni arttırır³¹⁵. Erişte aşi, barid, ratbdır. Issı marazlara ve ıssı mizaçlılara iyidir. Soğuk marazlara ve soğuk mizaçlara dahi faydası vardır. Tutmac (bulamac yemeği) erişte aşının özelliklerini tařımaktadır³¹⁶. Kuru et, harr ve yabistir. Bedeni kuvvetlendirir. Balgamı keser, geç hazım olur, sevdayı arttırır. Müzeffene, içerisinde et olmayan aşdır. Müzevvere, içerisinde et olan aşdır. Helvalar, meni ve safrayı arttırır, ciğere ve dalağa zararlıdır. Gövdeyi kızdırır ve kanı koyulaştırır. Boğaza iyidir. şekerî helvanın, bal helvasından harareti daha azdır³¹⁷. Mayalı hamurdan yapılan Bişi ise gövdeyi kızdırır, susatır, geç hazım olur³¹⁸.

XV-XVI. Yüzyıl hekimlerince tedavi edici birer unsur olarak kullanılmış olan şerbetler, Kaynaklarda ayrı birer bölüm olarak incelenmiştir. şerbetlerin yapılışı, hangi meyvenin şerbeti yapılıcaksa o meyvelerin kaynatılıp, daha sonrada bal veyahut şekerinin konulması şeklindeedir. Hastalığın çeşidine göre ise konan şekerin ya da balın miktarı değişmektedir. şimdi bu şerbetlerden bir kısmını inceleyelim.

Sikencübin, sirke ve baldan yapılan bir tür şerbettir. Safrayı ve balgamı keser. Sıtmalılara faydalıdır, harareti keser, susuzluğu giderir, idrarı arttırır. Ekseri mizaçlar için faydalıdır, ancak her mizaca göre farklı hazırlanır. Cülâb (gülsuyu), müşhil gibi kullanılan bir tür şurubtur. Mu'tedildir, bedene kuvvet verir- şarab-ı rummanîn, nar

307 Aydınî, **Müntahab...**, v. 72b.

308 **Kitab-ı Tıb**, v. 21b.

309 Aydınî, **Müntahab...**, v. 72b.

310 **Kitab-ı Tıb**, v. 21b.

311 Aydınî, **Müntahab...**, v. 73a - 73b, 74a.

312 **Kitab-ı Tıb**, v. 22b.

313 **a.g.e.**, v. 23a.

314 Aydınî, **Müntahab...**, v. 74b.

315 **Kitab-ı Tıb**, v. 23a.

316 Aydınî, **Müntahab...**, v. 74b.

317 **Kitab-ı Tıb**, v. 23a.

318 **a.g.e.**, v. 23b.

şarabıdır. Barid, yabistir. Safrayı keser. Mideyi kuvvetlendirir, tabiatı kabız eder. Başağrısı ve susuzluğu keser, kusmuğu giderir. Hindibağ kabuğu şarabı, mideyi kuvvetlendirir ve sıtmaya faydalıdır³¹⁹. Gül şarabı, gül ve benefşe şarabında, gülü ve benefşeyi çok kaynatmamak gerekir. Gülsuyu ise mideyi ve bedeni kuvvetlendirir. Sirke, barid, yabistir. Balgamı, safrayı keser. Kan dolaşımını yavaşlatır, yemeğin hazmını kolaylaştırır. Gövdeyi kurutur ve uyku getirir. Mizacı soğuk olan kimseye yaramaz. Fukka, yine bir tür şerbettir. Sevdayı arttırır, sinirlere zarar verir. Pekmez, Harr, yabistir. Kanı koyulaştırır, soğuk mizaçlılara fayda eder. Aftimun?, harr, yabistir. Sevdayı, balgamı arttırır. Tedavisi, tatlı bademyağı iledir. Anason, ekmek ve bazı yiyeceklere konan bir tür nebattır. Harr, yabistir. Balgamı keser³²⁰. Afyon, dördüncü derecede barid, üçüncü derecede yabistir. Zihin için zararlıdır. Amber, barid, yabistir. Safrayı keser, özelliği kabız yapar. Ciğeri ve mideyi kuvvetlendirir. Kusmuğu keser, susuzluğu giderir. Benefşe, yani menekşe barid, ratbdır. Soğuk haletlere iyi gelir. Baş ağrısını ve uykuyu giderir. Safrayı arttırır ve mideye zarar verir. Ceviz, İkinci derecede harr, yabistir. Ağız kokusunu giderir, mideye ve ciğere iyidir. Balgamı kurutur. Tarçın, harr, yabistir. Balgamı keser, gönlü ferahlatır. Yemeğin hazmını kolaylaştırır. Ciğeri ve mideyi kuvvetlendirir. Helilç?, bir tür danedir. barid ve yabistir. Safrayı arttırır. Verd, gül demektir. Barid ve yabistir. İyisi, kırmızı olanıdır. Safrayı ve balgamı arttırır. Zaferân (safran), ikinci derecede harrdır. Benzin rengini güzelleştirir. Baş ağrısı yapar ve iştahı azaltır. Zencebil (zencefil), üçüncü derecede harr, ikinci derecede yabistir. Balgamı keser, cimaya kuvvet verir. Yemeğin hazmını kolaylaştırır. Mideye ve ciğere faydalıdır. Hanzal³²¹ Harr ve yabistir. Balgamı arttırır. Bağırsaklar için zararlıdır. Çekirdeğinden şerbet yapılır- Tebâşir (tebeşir) iyisi, akçe büyüklüğünde ve beyaz olandır. İkinci derecede barid, üçüncü derecede yabistir. Yüreği kuvvetlendirir, gönlü ferahlatır. Susuzluğu giderip, ishali keser³²². Kâfur³²³ barid ve yabistir. Mideyi zayıflatır. İştahı ve ishali keser. Uyku getirir. Kimyon, ikinci derecede harr, üçüncü derecede ise yabistir. Benzi sarartır. Mastaki (sakız), harr, yabistir. Mideyi ve ciğeri kuvvetlendirir. İştahı açar. Milh (tuz), harr ve yabistir. Yeli yok eder, balgamdan temizler ve iştahı açar. Yemeği hazm ettirir. Benzin rengini güzelleştirir. Fazla kullanılırsa gövdeyi kurutur ve gözü zayıflatır. Müşk (misk) ikinci derecede harr ve yabistir. Kalbi kuvvetlendirir, gönlü ferahlatır ve dimağı açar. Nilüfer, barid ve ratbdır. Uyku getirir. Safradan oluşan baş ağrısını yok eder. Cimayı zayıflatır. Issı öksürüğe faydalıdır. Sakmûniya (Bir göz otu, müşhil gibi kullanılan bir madde), iyisi sarı renkte ve saf olandır. Üçüncü derecede harr ve yabistir. Mide, ciğer, yürek ve bağırsaklara zararlıdır. İştahı keser, safrayı arttırır. Summak (ekseriyetle kebaba konan kırmızı bir dane), ikinci derecede barid, üçüncü derecede yabistir. Kabız yapar, susuzluğu giderir. Sinameki (yaprağı kuvvetli müşhil olan bir nebat) harr ve yabistir. Safrayı, balgamı ve sevdayı arttırır³²⁴. Fülful (karabiber), harr ve yabistir. Kanın dolaşımını hızlandırır, benzin rengini kızartır. Yemeğin hazmını kolaylaştırır. Karanfil, harr ve yabistir. İkinci dereceden mideye, ciğere, dimağa, cimaya kuvvet verir. Kusmuğu giderir. Raziyan (rezene), harr, yabistir. İdrarı arttırır. Susuzluğu keser, ancak soğuk mizaçlı kişilere zarar verir. Şahterec (teregiller), barid ve yabistir. İdrarı, safrayı ve sevdayı arttırır. Temerhindi?, barid, yabistir. Kusmuğu giderip safrayı keser. Susuzluğu giderir. Issı mideye ve ıssı yüreğe faydalıdır. Hatmi, harr ve ratbdır. Kabız yapar³²⁵.

Koruyucu Hekimlik Prensipleri:

Günümüzde sağlık hizmetlerinde teşhis ve tedavi bakımından büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak sağlık düzeyindeki temel gelişmeler, hastalıkların önlenmesi ve sağlıklı yaşamın teşvik edilmesi ile kazanılmıştır.

Sağlık düzeyinin yükseltilmesinde üç temel yaklaşımdan söz edilebilir:

319 **Kitab-ı Tıb**, v. 24a. 24b.

320 **a.g.e.**, v. 25a. 25b.

321 Ebû Cehil karpuzu da denen, portakal büyüklüğündeki meyvesi, çok acı ve iç sürdürücü olan bir bitkidir.

322 **Kitab-ı Tıb**, v. 26a. 26b.

323 Uzak doğuda yetişen, hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir bitki türüdür.

324 **Kitab-ı Tıb**, v. 27a. 27b.

325 **Kitab-ı Tıb**, v. 28a. 28b.

Koruyucu Hekimlik:

Dar anlamda hastalığın ortaya çıkışını önlemek; geniş anlamda ise tam ve zinde bir yaşam için kapasiteyi korumak ve arttırmaktır.

Çevresel Koruyucu Tedbirler:

Esas olarak fiziksel yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik tedbirleri içermektedir.

Sağlıklı Yaşama Yönelik Davranışların Kazandırılması:

Sigara ve alkol kullanma, aşırı yağ tüketme gibi sağlığa zararlı davranışlardan kurtulmayı ve egzersiz yapma gibi sağlıklı davranışlar kazanmayı içermektedir.

Bahsettiğimiz prensipler günümüzde nasıl önemli bir yere sahip ise XV. ve XVI. yüzyıllarda da durum bundan farklı değildir. Bu yüzyıllara ait tıp yazmalarında hastalıklar ve tedavilerinin yanı sıra insanların hasta olmamaları için çeşitli konularda uyarılar yer almaktadır. Konuyla ilgili tıp kaynaklarından tespit edebildiğimiz bu uyarılar: Hamam Tedbiri, Soğuk Suya Girmek Tedbiri, Hava Tedbiri, Gıda Tedbiri, Safravî Mizaçlı Kişinin Gıdası, Balgamî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Sevdavî Mizaçlı Kişinin Gıdası, Cima Tedbiri, Yaz Tedbiri, Güz Tedbiri Kış Tedbiri, Nakihler Tedbiri, Sular Tedbiri, Uyumak Tedbiri, Kusmak Tedbiri, Kan Almak Tedbiri Buhran Tedbiri, Mualeceler Tedbiri (İlaç Kullanma Tedbiri), Müshil Tedbiri, Diş Tedbiri, Kadınlar ve Lohusalar Tedbiri gibi tavsiyelerden oluşmaktaydı.

Şimdi ise bu konuları kaynaklara dayanarak daha ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalışalım:

Hamam Tedbiri: Hamamın iyisi, eski ve suyu tatlı olandır. Vücuda birçok faydası vardır. Uyuza ve bağırsak kurtlarına iyi gelir. Uyku getirir. Bununla beraber şişi, cerahati ve sancısı olanlara zararlıdır. Hamamda çok oturmak da insan vücudu için tehlikelidir. Cimayı ve yemek iştahını azaltır. Hamamdan çıktıktan sonra kalın kıyafetler giyilmeli ve soğuktan sakınılmalıdır. Özellikle kışın hamama tok olarak girmek uygundur.

Soğuk Suya Girmek Tedbiri: Yaşlı kişilerin, ishal olanların ve midesi sağlam olmayanların soğuk suya girmeleri tehlikelidir. Yine cimadan sonra veya çok hareket ettikten sonra da suya girilmemelidir. Bu bahsedilen durumda olan şahıslar kış gününde girmedikleri gibi yaz gününde de girmemeye gayret göstermelidirler. Girerlerse de sabah veya akşama yakın olmamalıdır³²⁶.

Hava Tedbiri: İyi hava ılıman olur, çok sıcak ve çok soğuk olmaz. Buhar karışmamış olmalıdır.

Gıda Tedbiri: Etlerden buzağı eti, oğlak eti, tavuk, keklik, güvercin yavrusu yemek iyidir. Yemişlerden üzüm ve incir yenilebilir, geri kalan yemişler ve tereler yenmemelidir. Yemeği yedikten sonra çok hareket edilmemelidir. Belki birkaç adım yürünebilir. Yemişlerin özelliği uyku yapar. Erik, üzüm, incir, karpuz gibi yemişlerin yemekten önce yenmesi gerekir. Elma, ayva, armut ise yemekten sonra yenmelidir, özellikleri kabız yapar. Kavun hiçbir gıda ile yenmemelidir, zira gıdayı bozar. Yemekler sıcak günlerde soğuk, soğuk günlerde ise sıcak yenmelidir. Fazlaca ekşi nesne yemek gövdeyi kurutur. Tatlı nesneyi çok yemek ise mideyi rahatsız eder ve gövdeyi kızdırır. Tatsız nesnelere, isfanah ve erişte aşısı gibi yemek iştahı keser. Tatlının zararını ekşi nesne, ekşinin zararını ise tatlı nesne giderir. Tuzlunun zararını yağlı nesne giderir, yağlı nesnelere zararını da tuzlu nesne giderir. Gıdayı günde iki kez yemek gereklidir.

Safravî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Bu mizaçtaki kişilerin gıdası erik aşısı, isfanah aşısı, tabak aşısı, semizotu gibi soğuk türde nesnelere.

Balgamî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Balgamî mizaçlı kişiler ısıtıcı ve balgamı kesen nesnelere yemeliklerdir. Bunlar arasında nohut, tarçın, şalgam, kişvar aşısı, pirinç aşısı, asfur (serçe kuşu), tüham (nebatatın çiçeğinden sonra verdiği dane) vb. nesnelere sayılabilir.

326 Aydınî, *Müntahab...*, v. 57b-58a.

Sevdavî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Ter yapan gıdalar yenilmelidir. Semiz koyun eti, semiz tavuk eti gibi³²⁷.

Cima Tedbiri: Yemek midede hazım olduktan sonra cima yapılmalıdır. İyi cima, sonunda hafiflik ve uyku getirendir. Çok cima eylemek kuvveti azaltır, iştahsızlık yapar, yüreği zayıflatır, sıkıntı getirir. Uzun zaman cima olmamış kadın ile, lohusa ile, ve çirkin kadın ile cima etmek iyi değildir.

Yaz Tedbiri: Fazla hareket edilmemeli, gölgede oturulmalıdır. Gövdeyi kurutan, kızdıran nesnelere uzak durulmalı, az yemek yenmelidir. Yaş yemişlerden erik, hıyar, karpuz, sikencübin (bal ile sirkenin karışmasından meydana gelen şerbet) bu mevsimde vücut için faydalıdır. Keten gibi ince kıyafetler giyilmelidir.

Güz Tedbiri: Bu mevsimde gövdeyi kurutan nesnelere sakınılmalı, cima az yapılmalıdır. Soğuk suya girilmemeli, soğuk su içilmeyip, baş soğuk sudan korunmalıdır. Korunmazsa nezle getirir. Geceleri soğuk yerlerde yemek yenmemeli, sabahları baş açık tutulmamalıdır. Yemişlerden çok yemeyip, ılık hamama girilmeli ve kusmaktan sakınılmalıdır.

Kış Tedbiri: Mümkün olduğu kadar kalın kıyafetler giyilmeli, katı gıdalar yenmemelidir. Herise, hıyarlı erişte, piriçli şalgam çorbası, ısı otlarla birlikte ısı kuşların etleri, serçe, güvercin ve av etlerinden geyik, tavşan eti iyidir. Terelerden kerdeme ve kereviz çok yenmeli, kusmaktan da kaçınılmalıdır.

Nakihler Tedbiri: Nakihlerin (hastalıktan yeni kalkan kimse) gövdeleri zayıf olur, kanları ve ruhları az olur. Dolayısıyla sağlıklarına tam olarak kavuşana kadar 3-4 gün perhiz etmelidirler. İlk önce pilicin boynundan, kanatlarından ve butlarından verilmeli, daha sonra ise gövdesi verilmelidir. Gıda verilirken az verilmeli, ağır gelecek nesnelere verilmemelidir. Çok açlıktan ve susuzluktan sakınılmalı, gövdeyi kızdırır şeyler yenilip içilmemelidir. Suyu tatlı ve ılık olan hamama girilmeli ancak çok oturulmamalı. Çok uyanıklıktan, çok terlemekten, ekşi nesnelere perhiz edilmelidir. Gıda, hava ılık olduğunda verilmelidir. Kati soğuk ve kati sıcakta yenmemeli, hoş kokulu nesnelere yenmeli ve gönül açacak yerlerde oturulup, hatırı hoş edecek sözler söylenmelidir. Bu şahıslar cimadan sakınıp az hareket etmelidirler³²⁸.

Sular Tedbiri: Suyun iyisi, tatlı ve keskin olanıdır. Mizacı sıcak olan kişi yemekten sonra yarım saat geçmeyince su içmemeli, mizacı soğuk olan kişi ise iki saat geçmeyince içmemelidir. Kaba sular kaynatılınca hoş olurlar³²⁹.

Uyumak Tedbiri: İyi uyku, muttasıl (aralıksız), kuşkulardan uzak olandır. Sekiz saatten az ya da fazla olmamalıdır. Eğer gündüz uyunacak ise öğleden önce uyunmalı, evvelâ sağ tarafa, daha sonra çoğunlukla sol tarafa yatılmalı ve tekrar sağ tarafa dönülmelidir. Karın üzerine yatmak yemeğin hazım olmasına yardım eder. Arka üstü yatmak ise birçok marazı beraberinde getirdiği için tavsiye edilmez. Çok uyumak bedeni ve dimağı ağırlaştırır³³⁰.

Kusmak Tedbiri: Göğsü çok dar, boynu ince ve uzun, bağırında şiş olanlar ile midesi zayıf, gözü veyahut dimağı zayıf olan şahıslar kusmaktan sakınılmalıdır. Kusmak isteyenler gözlerini ve karnını bağlamalıdır. Kustuktan sonra da yüzlerini soğuk su ile yıkayıp, gülsuyuna biraz sirke katıp yemmelidirler. Fazlasıyla kusmaya ihtiyaç duyanlar haftada iki gün birbiri ardınca, mesela yekşenbih (pazar) günü kusarsa düşenbih (pazartesi) günü tekrar kusmalıdırlar³³¹.

Kan Almak Tedbiri: Soğuk günlerde soğuk mizaçlılar kan almaktan sakınılmalıdır. Kuvveti zayıf, gövdesi ağır olanlardan, hamamdan yeni çıkanlardan, on dört yaşından küçük ve altmış yaşından büyük olanlardan kan almaktan sakınılmalıdır. Kan alındıktan sonra tuzlu nesnelere yenmemelidir. Uyuz ihtimali mevcuttur. Kan almadan evvel şarab-ı tüffah ya şarab-ı rumman, şarab-ı sefercel (ayva şarabı), ya da şarab-ı verditari içirilmelidir. Kan alınırken eğer kara kan gelirse, kızıl kan gelene kadar akıtılmalıdır.

Kifal, baş damarıdır ve bu damardan kan alınırsa boyundan yukarısını temizler. Eğer basılıktan ki üçüncü damardır,

327 **Kitab-ı Tıb**, v. 3a-3b, 4a-4b.

328 Aydınî, **Müntahab...**, v. 58a-58b. 59a

329 **Kitab-ı Tıb**, v. 37a-37b.

330 **a.g.e.**, v. 38a.

331 Aydınî, **Müntahab...**, v. 62b.

kan alınırfa boyundan aşağısını temizler. Orta damardan yani ekhelden kan alınırfa hem gövdeyi hem de boyundan yukarısını temizler. Kani durdurmak için mahmude (bingöz otu, sakmunya), anzarut ve milh-i enderanınin her birinden birer dirhem dökülüp sirkeyle yoğrulduktan sonra, ihtiyaç olduğunda kullanılmalıdır. On iki yaşından evvel ve altmış yaşından sonra kan alınmamalıdır. İğne yapılacaksa soğukta yapılmalı, haznesinin kalınlığı serçe parmak gibi, uzunluğu ise başparmak kadar olmalıdır³³².

Buhran Tedbiri: Buhran, tabiatın maddeyle çekişmesidir. Tabiatı galip olursa sağlık bulur. Madde galip olursa helak olur. Buhranın kuvvetlisi ishal ve kusmakla gelendir. Buhran günleri üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, dokuzuncu, onuncu, on birinci, on dördüncü, on sekizinci, yirminci, yirmi birinci, otuz birinci, otuz dördüncü, otuz yedinci, kırkıncı günlerdir. İyi buhran, dördüncü, yedinci, on dördüncü, yirminci, yirmi dördüncü, yirmi yedinci, otuz birinci, otuz dördüncü, otuz yedinci ya da kırkıncı günde olandır. Nafiz (içe işleyen) buhran ise ya üçüncü, beşinci, dokuzuncu, on üçüncü ya da on yedinci günde olandır. Yavuz (iyi huylu) buhran ise ya sekizinci, onuncu, on ikinci, on beşinci, on altıncı ya da on dokuzuncu günde olandır³³³.

Mualeceler Tedbiri (İlaç Kullanma Tedbiri): Her bir maraza zıddıyla karşılıklı verilmelidir. Issı marazlarda, soğuk gıdalar yedirilip soğuk şerbetler içirilmeli, soğuk mizaçlıya ıssı gıdalar, ıssı şerbetler ve ıssı otlar verilmelidir. Eğer kan kuvvetli ise hacamat³³⁴ yapılmalıdır. Eğer zayıfsa, soğuk şerbetler içirilmeli, şarab-ı verditari, şarab-ı hümmas, şarab-ı limon, şarab-ı temer-hindi, şarab-ı hısım, şarab-ı koruk, anar, şarab-ı hindiba, sikencübin, elma şarabı gibi. Eğer tabiatı ishal ise şarap açı, yani mersin yemişi şarabı gibi şerbetler içirilmelidir. Bağırsaklar ve göğüs zayıf olursa, ekseriyetle ekşilerden sakınılmalı, marul yenmelidir. Gıdalar yenirken koruk suyu ve daha bir takım şerbetler ile yenmelidir³³⁵.

Müşhil Tedbiri: Sıcak ya da soğukta müşhil verilmemelidir. Zaruret halinde yaz mevsiminin ilk günleri ya da güzün verilebilir. Ancak yaşlılara ve küçük çocuklara verilmemelidir. Müřhil ićen kiři birkaç gün hamama gitmelidir. Münasip gıdalar yenip şerbetler içilmelidir. Zira kişinin tabiatı kabız iken müşhil vermek zararlıdır. Tuzun yemeğe az miktarda atılması gerekir. Müřhil ićenlerde biraz hararet olabilir. Dolayısıyla bu kişiler sıcak veya soğuktan kaçınmalıdırlar. İçilen müşhil kuvvetli ise ishal yapmadan önce biraz uyunmalıdır ki müşhil görevini tam olarak yapabilsin. Eđer zayıf müşhil ise uyunmamalıdır. Müřhil ićenler çok hareket etmemelidirler, zira çok hareket ishali keser. Müřhil üzerine nesne yemek de ishali keser. Kiři eđer müşhil içmeye katlanamıyorsa anar suyu gibi şerbetler seher vaktinde içilmelidir. Eđer müşhil ićenin gönlü dönerse elma, ayva, tarhun, annab yemek, gülsuyu veya sirke içmek ve sakız çiğnemek fayda eder. Müřhil hap şeklinde içiliyor ise, üzerine bir kaşık ılık su içilmeli, soğuk su ile temizlik yapılmamalıdır. Müřhil içtikten birkaç gün sonra cimadan ve çok hareket etmekten kaçınılmalıdır. Müřhil ilk içildiği andan itibaren kiři kendisini soğuktan ve soğuk sulardan korumalı, ılık sular içmelidir. Müřhilden ve kusmaktan sonra latif gıdalar yenmelidir. İçilen müşhil haddinden fazla ishal yaparsa, şarab-ı tüffah, kavrulmuş reyhan tohumu, durak otu ve kavrulmuş kerdeme tohumu verilmelidir. Eđer müşhil ishal yapmazsa, elma, ayva gibi yemişler yedirilmelidir³³⁶.

Diş Tedbiri: Diş, midede yemeğin bozulmasından dolayı zarara uğrayabilir. Yoğurt, balık, kavun gibi nesnelere dikkat edilmeli, kusmaktan sakınılmalıdır. Dişi kamaştıran hurma, incir gibi nesnelere, sıcak yiyip üzerine soğuk su içmekten, soğuk su içip sıcak şeyler yemekten sakınılmalıdır. Bu türlü hareketler dişlere zarar verir³³⁷.

Kadınlar ve Lohusalar Tedbiri: Kadın eğer adet görmez, midesi ağrır ve bulanmaya başlar, iştahtı az olursa şarab-ı tüffah, ud, müşg (misk) ve cevz-i bevva (hindistan cevizi), şarab-ı sefercel (ayva şarabı) verilip sakız çiğnetilmelidir. Hoş kokulu nesnelere ve gıdalardan verilmelidir. Örneğin, oğlak eti ve erkek şişek (iki yaşındaki koyun) eti, nar suyu, koruk suyu, nane veya tarhun ile birlikte yenmelidir. Yemişlerden elma, ayva, armut verilmeli, gece yatacağı

332 Aydınî, **Müntahab...**, v. 62a-64a.

333 Aydınî, **a.g.e.**, v. 64a-64b.

334 Vücutun herhangi bir yerine boynuz vurarak kan çıkarmak.

335 Aydınî, **Müntahab...**, v. 60a; **Kitab-ı Tıbb**, v. 9b-12a.

336 Aydınî, **a.g.e.**, v. 61b-62b; **Kitab-ı Tıbb**, v. 12a-13b.

337 Aydınî, **Tahsil-i Fi't-tıbb**, v.67b.

vakit gülbeşeker, turunç yedirilmelidir. Gıda günde üç kez, az az verilmeli ki midesi ağır olmasın. Acı, keskin ve yel yapacak nesnelere sakınılmalı, kan boşandırıcı nesnelere, nohut, börülce, kereviz, razıyane, simsim (susam), yedirilmemelidir. Tatlı nesnelere sakınılmalıdır. Kuru üzüm iştahı açıp kan yaptığı için yenmesinde fayda vardır. Kan almaktan ve müşhil içmekten sakınılmalıdır. Eğer düşük tehlikesinden korkuluyorsa sulu yemişlerden, çorbalardan, hamama girmekten sakınılmalı, yüreği kuvvetlendiren nesnelere yedirilmelidir. Doğumun kolay olması için doğum vakti gelince sıcak su üzerine oturulmalıdır. Doğum zor olursa ebe gümesi, hatmi, papatya kaynatılıp suyunun üzerine oturulduğunda doğumu kolaylaştırır. Doğum dört gün gecikecek olursa, çocuk anne karnında ölmüş demektir. En kısa zamanda çocuğun alınması gerekir. Eğer alınmazsa anneyi de öldürür^{338*}.

Ördekli Hamamı

338 Aydınî, *Tahsil*, v.67b.

* Yukarıda açıklamaya çalıştığımız Koruyucu Hekimlikle ilgili Tedbirlerin anlatıldığı **Ek'ler V**, s. 118'de bir yazma örneği verilmiştir.

Yeni Kaplıca. Ft. Sabit Bucinca Bölükemini

SONUÇ

XV-XVI. yüzyıllarda Bursa şehrindeki darüşşifa ve kaplıcalarda verilen sağlık hizmetlerinin sanıldığı gibi ilkel olmadığı, günümüz tedavi usullerine oldukça yakın olduğu, sağlık kurumları üzerine yapmış olduğumuz bu çalışmada görülmüştür. Hatta bu araştırma sonucunda, o dönemlerdeki bazı uygulamaların bugünkü tedavi yöntemlerinin temelini oluşturduğu da net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Belirtilen dönemlerde, yöneticilerin halkın sağlığına büyük önem verdiği, darüşşifa gibi müesseselerde hastaların teşhis ve tedavilerinin ücretsiz yapıldığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili tıp yazmalarında belirtilen dönemlerde üzerinde özellikle durulan koruyucu hekimliğin ön plana çıkarıldığı belirlenmiştir. Bunun bir göstergesi olarak, birer hayır müessesesi şeklinde karşımıza çıkan hamamlar, toplumun temizliğe verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Yazmalar, XV-XVI. yüzyılların tıbbi seviyesinin belirlenmesi açısından kayda değer kaynaklar olmuşlardır. Verilen bilgilerin ışığında hekimlerin bir kısım uygulamalarda oldukça başarılı, bir kısmında ise günümüz tedavi usulleri ile bağdaşmayan bir takım yolları denedikleri görülmüştür. Bu uygulamaların tedavi edici özelliklerinin olup olmadığı ise günümüz hekimlerince tartışma konusu olmuştur.

KAYNAKLAR

I. TIP YAZMALAR

- Derviş Nidai, **Menâfi'ün-Nâs (H.974/1566)**.
Hacı Paşa Aydınî Hızır B. Ali, **Müntahab-ı Şifa (H.820/ 1417)**.
_____, **Tahsil(H.820/1417)**.
_____, **Tahsi'l-i Fi't- Tıbb (H.820/1417)**.
Hayreddin B. Bayezid B. Ömer Şahi, **Hülâsat'üt-Tıbb (H.957-1550)**.
Kitab-ı Tıbb (H.900/1494) (Müellifi belli değil).
Sabuncuoğlu Şerafettin B. Ali, **Mücerrebname (H.873/1468)**.
Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat (H.981/1573). (Müellifi belli değil).

II. SEYAHATNAME VE ARAŞTIRMA ESERLER

- Adıvar, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1970.
Ayverdi, E.Hakkı, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul 1966.
_____, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi Ve Bir İstibdâlnâmesi", **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara 1969.
Baykal, Kâzım, **Bursa ve Anıtları**. Bursa 1950.
_____, Bursa Tarihi Hakkında Yapılan Etütler "Baldırzâde Tarihine devam", **Uludağ Bursa Halkevi Dergisi**, Kasım-Aralık, 1947.
Çetin, Osman, "Bursa Şer'îye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi, Bursa Dârüşşifâsı ve İlk Tıbbî Faaliyetler", **OTAM**, S. 4, Ankara 1993.
Çetintaş, Sedat, **Türk Mimarî Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Baskı Yıldırım Dârüşşifâ'sı**, İstanbul 1952.
Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, **XVI. Asırda Bursa (1558-1589)**, Bursa, 1940.
Darkot, Besim, "Bursa". İ.A, C.2, M.E.B. yay., 1979.
Demirhan, Ayşegül, **Kısa Tıp Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1982.
Ergenç, Özer, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006.
Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. 2, Dersâadet 1314.
Gökbilgin, Tayyib, **Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında**. Necati **Lugal'a Armağan**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1969.
Halaçoğlu, Yusuf, **XIV.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**. T.T.K., Ankara, 1991.
Hüdâvendigâr Salnâmesi, (Bursa Vilayeti Salnamesi), Bursa Kaplıcaları, (H. 1346), 1928.
Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, H. 1325 (M. 1907-1908).
İnalcık, Halil, "Bursa", EI. New Edition, C.1.
_____, "Bursa". D.İ.A, C.6.
_____, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Bellekten**, XXIV/93, 1960.
_____, "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", **Bellekten**, XI/44, 1947.
Kazıcı, Ziya, **Osmanlılarda İhtisab Müessesesi**, İstanbul, 1987.
Kepeci (Oğlu), Kâmil, **Bursa, Bursa Hamamları**, Halkevi Neşriyatı 5, Bursa, 1935.
Kızılyalın, A.Arif, **Bursa Kaplıcaları**, Bursa, 1968.
Koyunluoğlu, Memduh Turgut, **İznic ve Bursa Taribi**, Bursa, 1935.
Köseoğlu, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri (XV.- XVI. yy)**, Bursa, 1946.
Meriç, Rıfki Melul, "Osmanlı Tababeti Tarihine Dair Vesikalar I., Cerrahlar-Kehhâller", **Tarih Vesikaları**, Yeni Seri, C. I., S.16,

1955.

Öcalan, H.Basri, “Şer’iye Sicillerine Göre Bursa’da Sosyal Hayat”, **Yedi İklim**, C.5, S.40, 1993.

Şehsuvaroğlu, Bedi, **Türk Tıp Tarihi**. Bursa 1984.

Uludağ, O.Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**. 1296 (1925), (Sad: İter Uzel), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

Ünver, Süheyl, **Tıp Tarihi (Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetinden 20. Asra Kadar I. ve II. Kısımlar)**, İ.Ü.Yay., İstanbul, 1943.

Yenişehirlioğlu, Filiz, “XIV- XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi”, **IX.**

Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. III., Ankara, 1989.

Yurd Ansiklopedisi, “Bursa”, C. 3, İstanbul, 1982.

Yücelt, Nazım, **Tarihte Bursa**, Bursa, 1948.

III. LÜGATLAR

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1962.

Muallim Naci, **Lügat-ı Nâci**, İstanbul, 1322.

Öztek, Zafer, **Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü**, Ankara, 1992.

Sertoğlu, Midhat, **Osmanlı Tarih Lügati**, İstanbul, 1986².

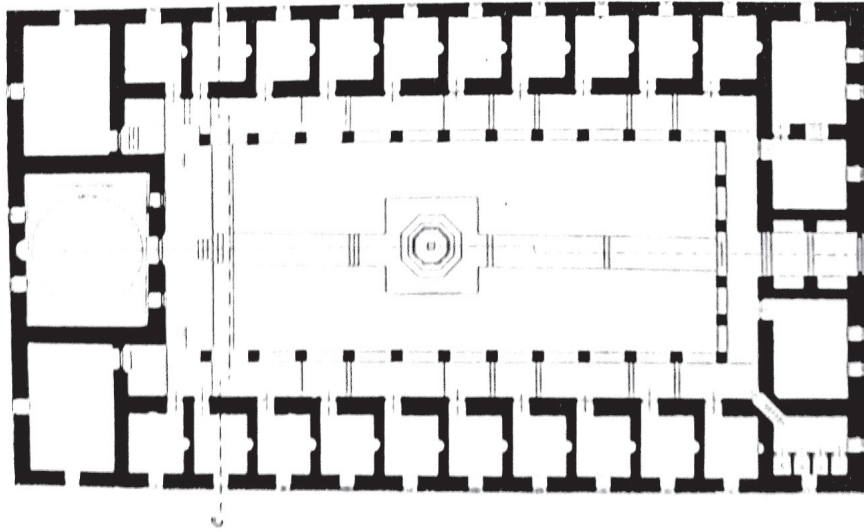
Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, 1317.

Tuğlacı, Pars, **Okyanus Ansiklopedik Türkçe Sözlük**, C.3, İstanbul, 1995⁸.

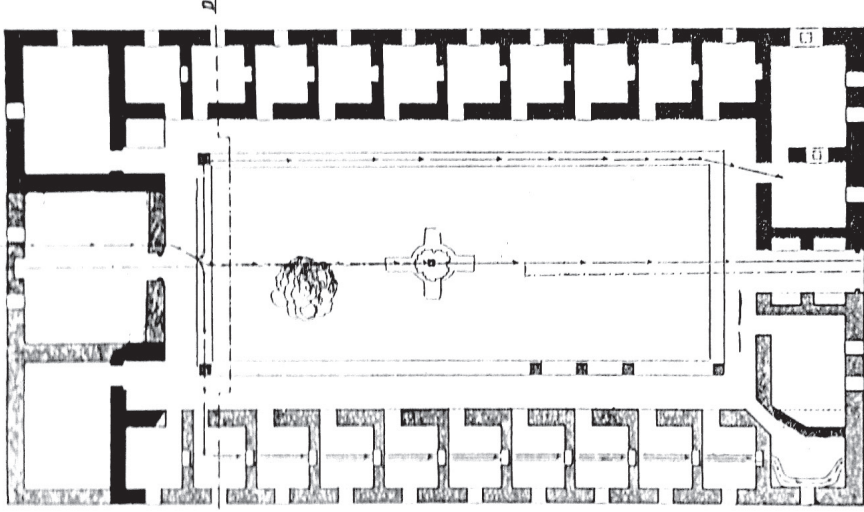
Türk Dil Kurumu, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, 1983.

_____, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, I-X**, Ankara, 1963-79.

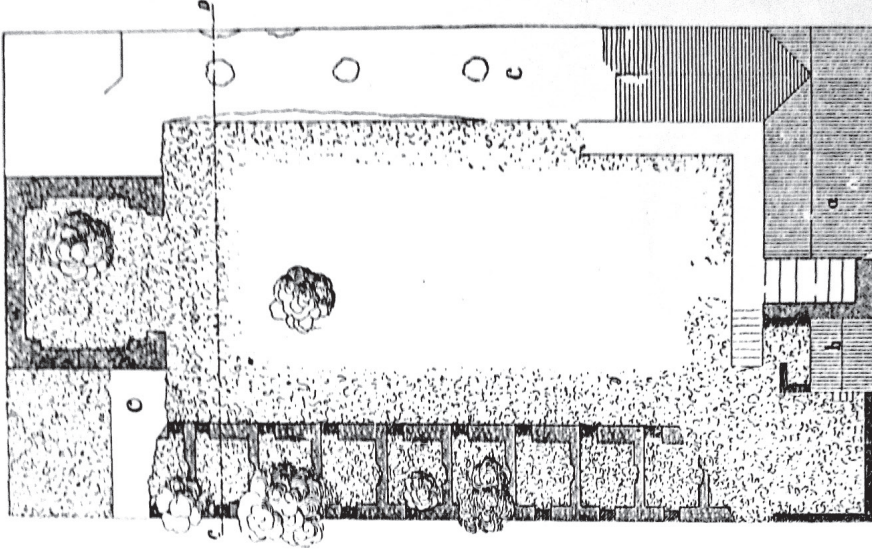
EKLER

1 - Borzalmamış hali
BURSA - YILDIRIM DARÜŞŞIFASI

2 - 1845-1846 YILLARINDAKİ HAFRİYAT NETİCESİ
1 : ÜSTÜ TON OZLU DUVARLAR 2 : YIKIK ORJİNAL AYA K VE DUVARLAR 3 : SONRADAN YAPILMIŞ TAHRİFÇİ DUVAR 4 : KANAL VE KÜNKLELER 5 : SU TESİSATI

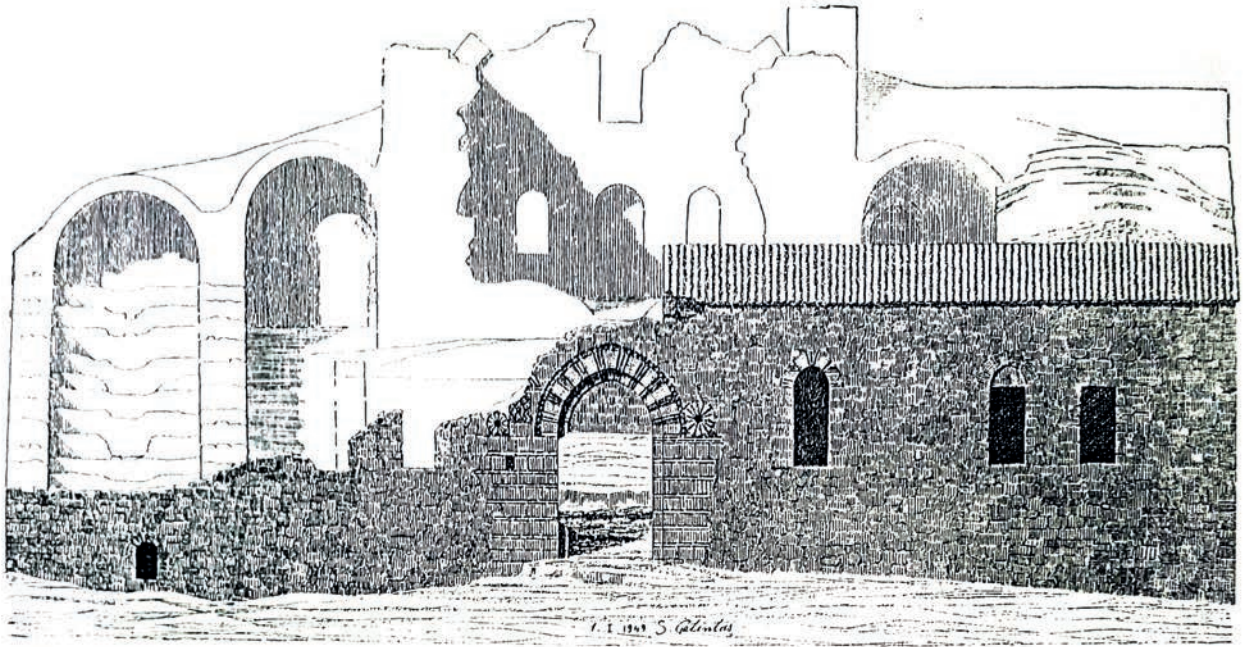
3 - 1944 YILINDA KUŞBAKISI GÖRÜNÜŞÜ
1 : ORJİNAL DUVAR KALINTILARI 2 : İKİRDAN YAPILMIŞ AÇI DUVARLAR 3 : MOLOZ YIGINTILARI 4 : BARUT HANE KIREMIT ÖRTÜSÜ 5 : ME MUR ODASI 6 : ÇÖKMEYİŞ TONUZ KALINTILARI

1 - Borzalmamış hali

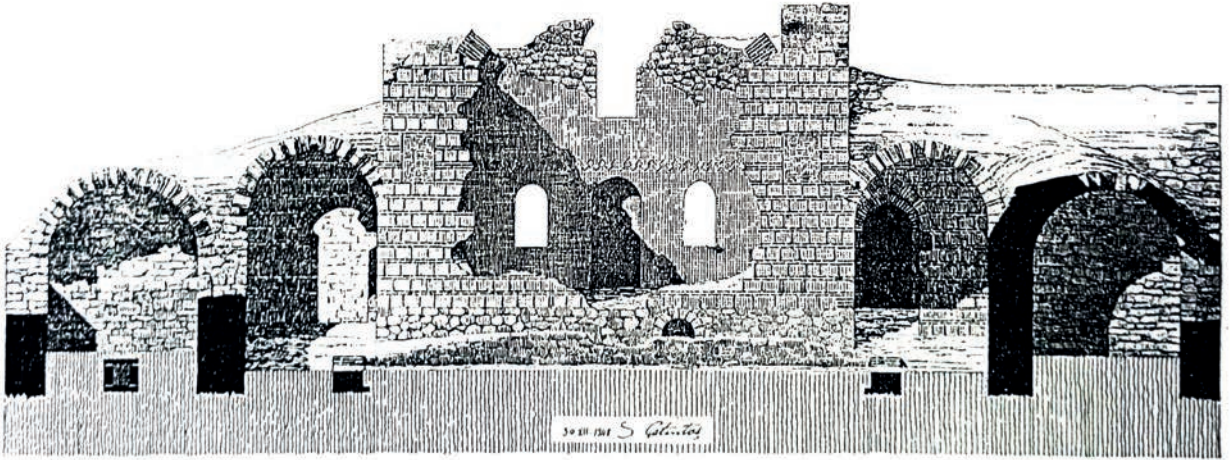
II - Hafriyattan alınan netice

III - Hafriyattan evvelki kuşbakışı görünüşü

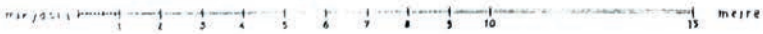
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifası. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

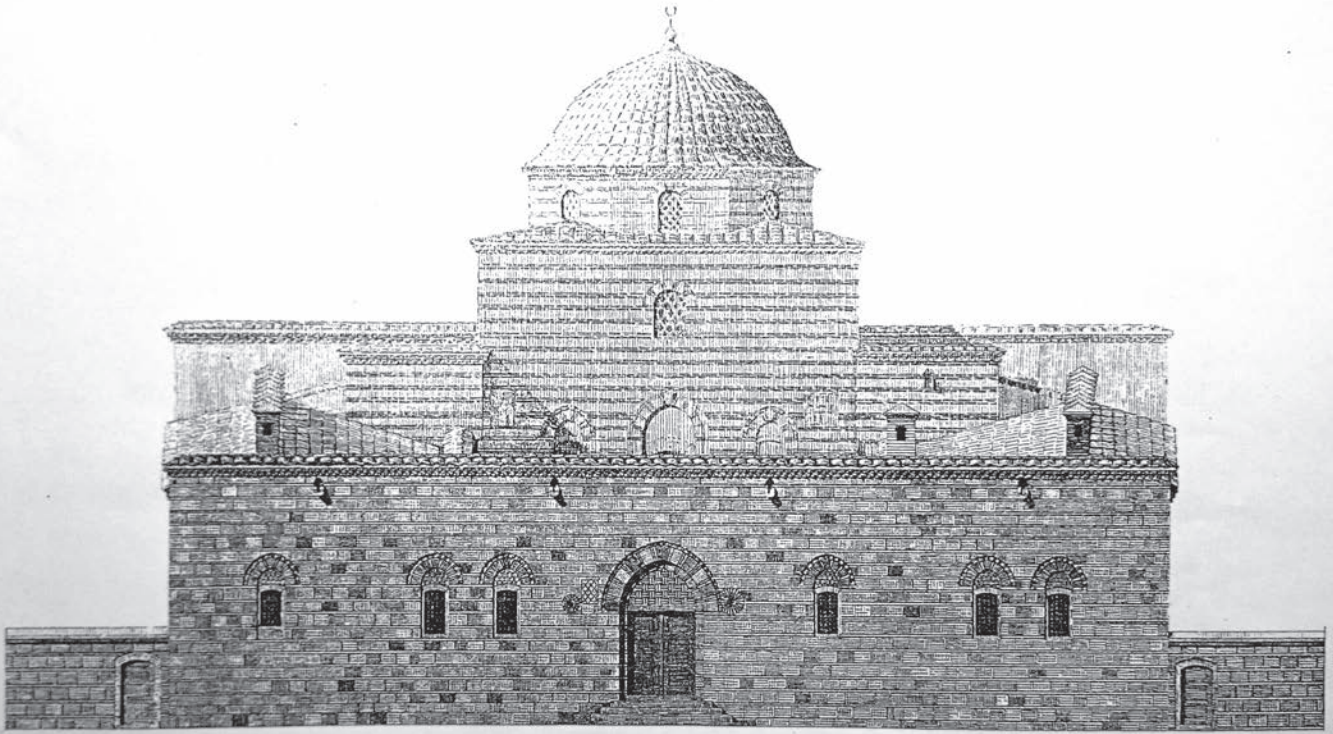
BURSA : YILDIRIM DARUŞŞIFASI BUGÜNkü DURUM CEPHESİ

BURSA : YILDIRIM DARUŞŞIFASI BUGÜNkü DURUM C-D KESİTİ

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

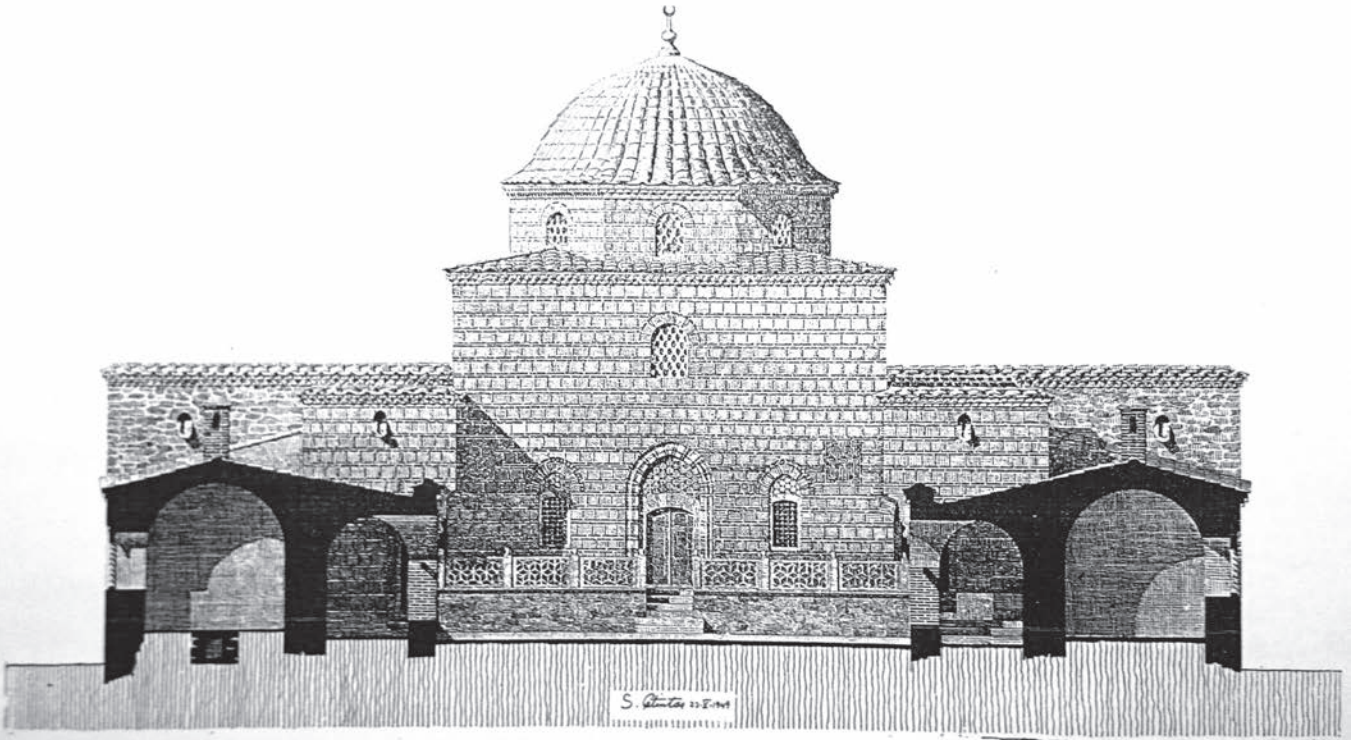

BURSA-YILDIRIM DARUŞŞIFASI RESTORASYON CEPHESİ

MİFYASI: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 metre
S. Çetintaş 11.8.1951

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Yıldırım darüşşifası, bozulmamış halinde ön cephesi

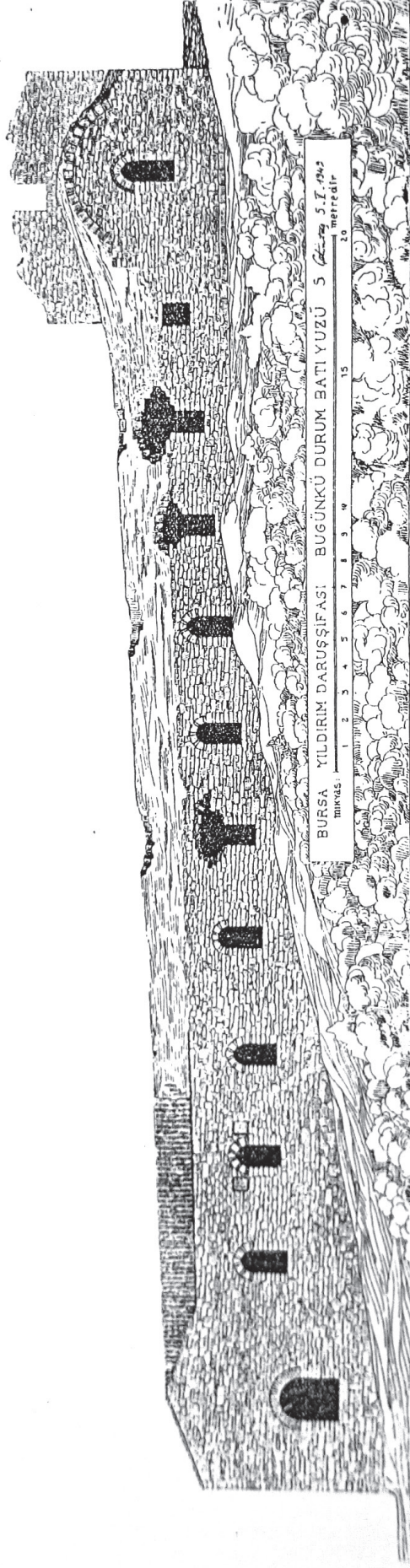

BURSA-YILDIRIM DARUŞŞIFASI RESTORASYON G-D KESİTİ

MİFYASI: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 metre

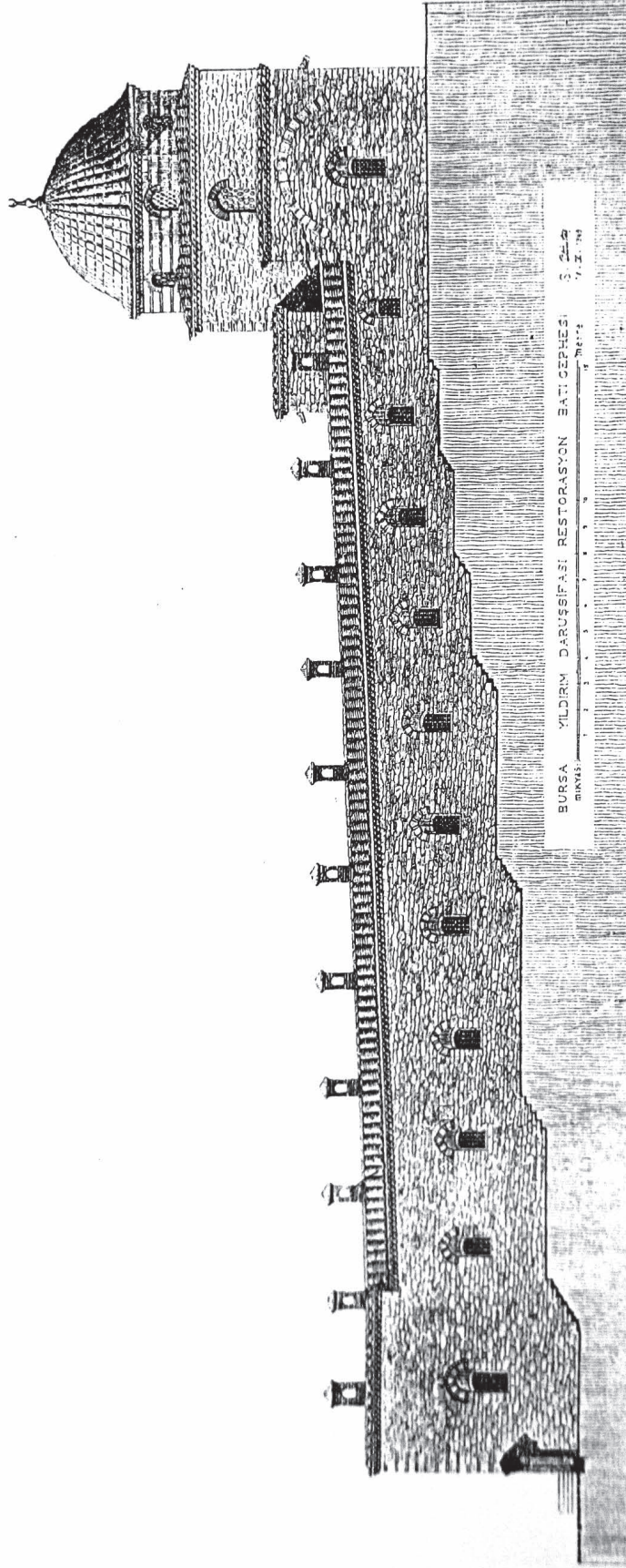
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Yıldırım darüşşifası, bozulmamış halinde C-D kesitinden derşhaneye bakış

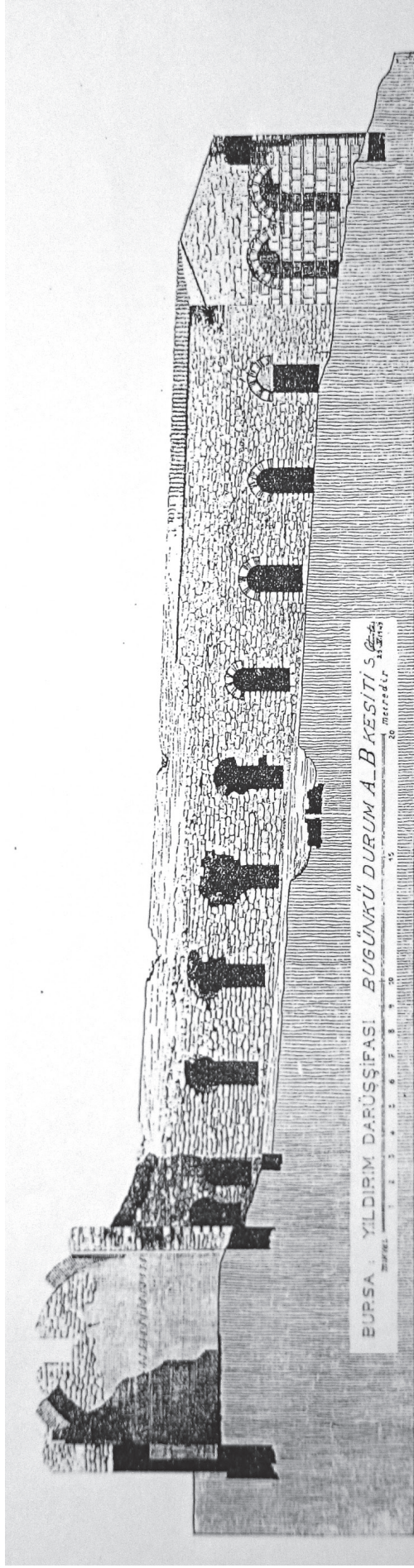
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Yıldırım darüşşifası, bugünkü durumda batı yan cephesi

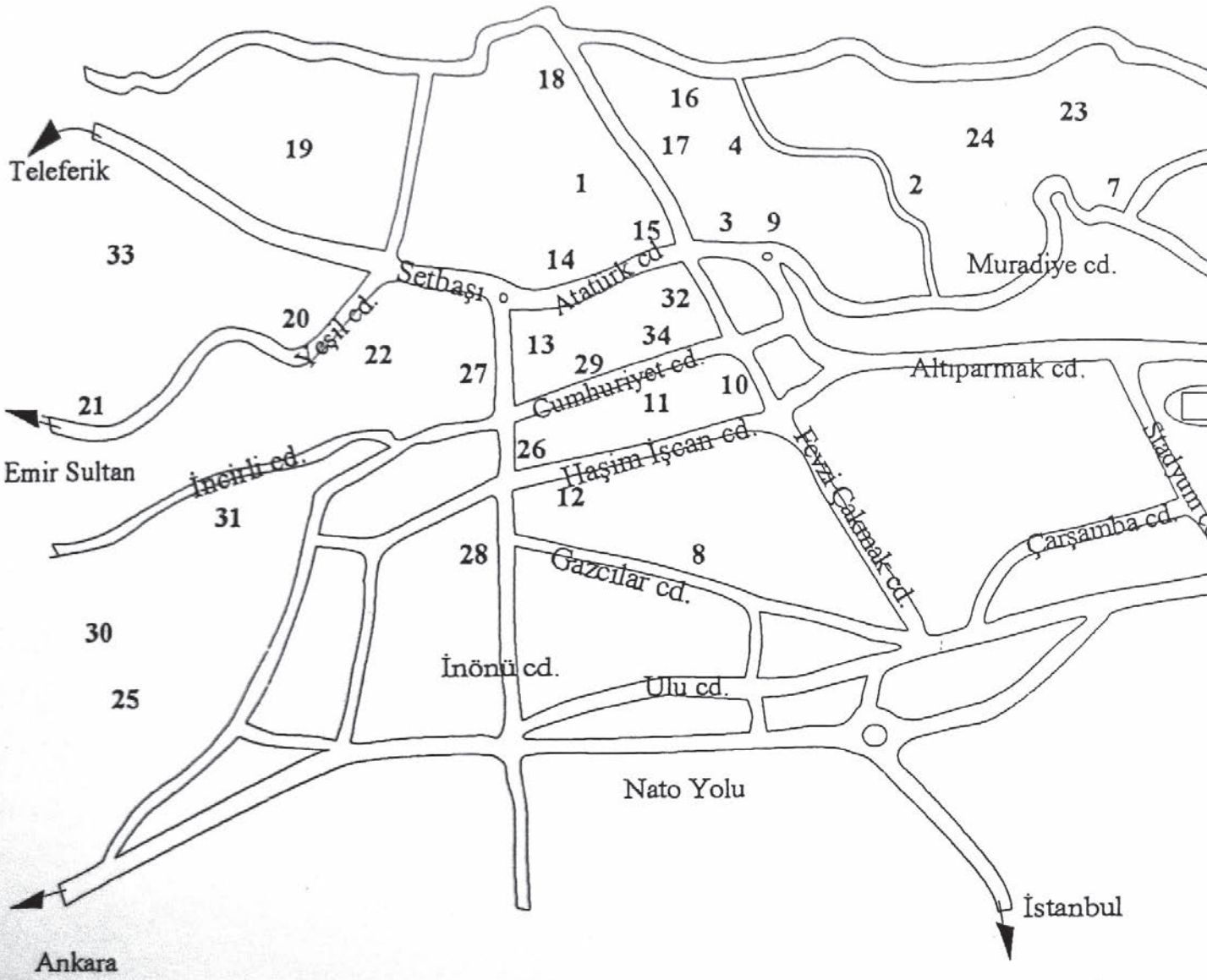
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Yıldırım darüşşifası, bozulmamış halinde batı yan cephesi

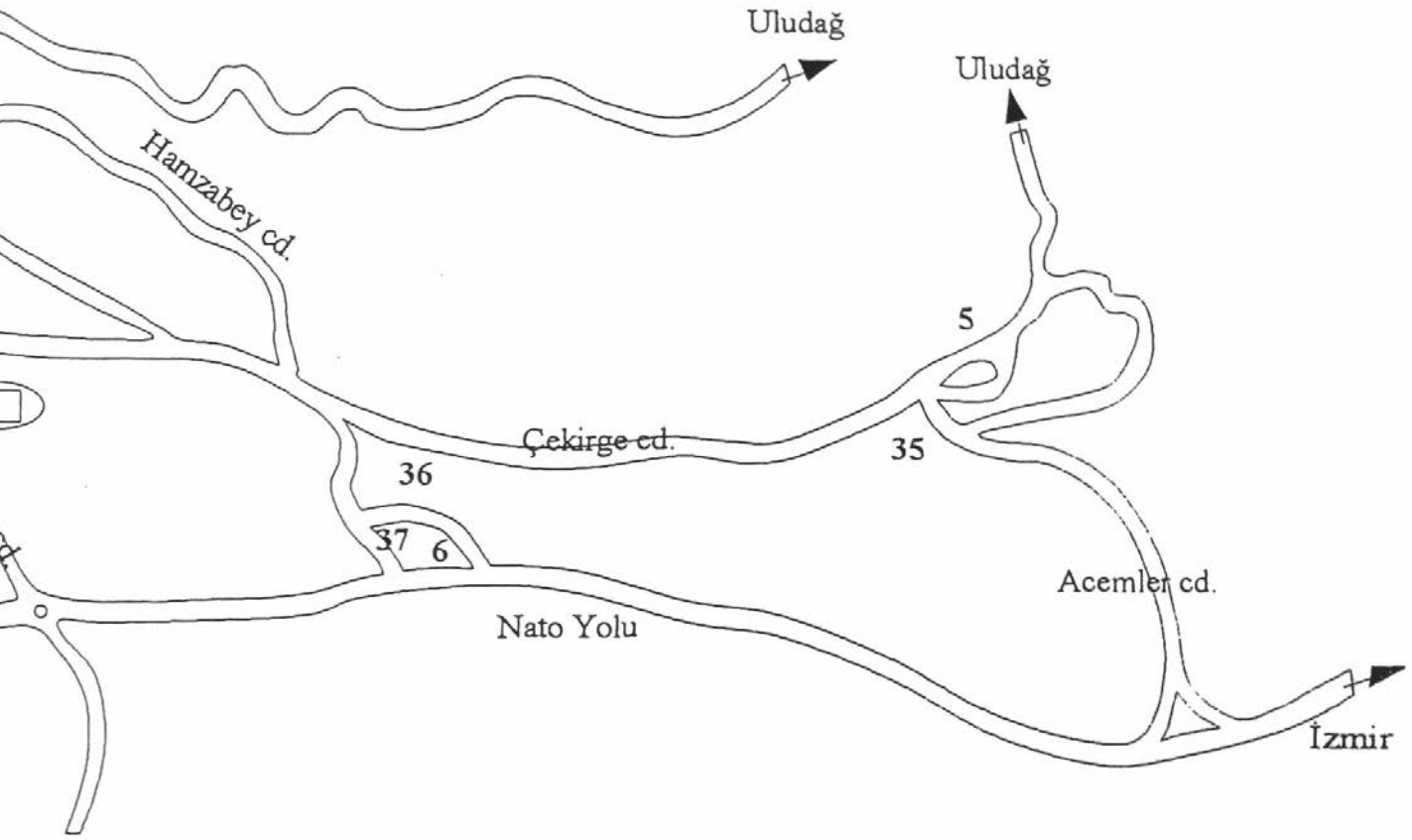
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Yıldırım darüşşifası, bugünkü durumunda A-B kesiti

EK II : Hamamlar

1. Mahkeme H.	8. Kiremitçi H.	15. Mesih Paşa
2. Pınarbaşı H.	9. Çakırhamam	16. Molla Fenar
3. Eynebey H.	10. Reyhan H.	17. Ali Paşa H.
4. Haydarhane H.	11. Kadı H.	18. Başcı İbrah
5. Çekirge H.	12. Eski Yeni H.	19. Omur Bey H.
6. Kara Mustafa H.	13. Nalıncılar H.	20. Yeşil H.
7. Muradiye H.	14. Alboyacı H.	21. Emir Sultan
		22. Davut Paşa

ve Kaplıcalar*

H.	23. Alaaddin Bey H.	30. Muallimzade H.
i H.	24. Oruç Bey H.	31. İncirli H.
	25. Yıldırım H.	32. Şengül H.
im H.	26. Atpazarı H.	33. Hançerli Sultan H.
	27. Kayhan H.	34. Hallaclar H.
	28. Demirtaş H.	35. Eski K.
a H.	29. Tavuk Pazarı H.	36. Kükürtlü K.
H.		37. Yeni K.

پیلے کھیل ایلا او کتله ایو در بوغز کولک یوستر ستر سته اولند دریم دن
 او تودریم دکندر ستر ستر معده لر رطوبه یالدر صفرا یه تکبیلی دن
 اربع اسهال ایو ستر سته اون دریم دن او تودریم دکندر مار اول کولک
 جوق یک کوز قرد در هکاسنه بار در طبدر معنی چکر کا قوی ایلا جاکر کتله
 آج اسه صوف و صوف و منه وضعی فائین ایو صفرا یه فانه ساکن ایلا یویم دن
 یک ک یو یو یو سنه آج معیار و بار در طبدر صفرا کتله اسهال ایلا یویم قنص
 ایلا بلغمی و پیلر اتره اسفناغ بار در طبدر سیل بلغمی ایکی آرد او کس کر ایو
 طبیعتی تلین ایو بوغزه و کولک ایو در صفرا یه فانه قطع ایلا متوز قلع بار
 یاسد قنص ایلا صفرا یه قطع ایلا معنی قولا ایو کر دیه و کلام حار یا یاسد کر
 فائین ایو بو اولدر ایو بوغز کولک یوستر آواز کا صفا قلوبا یه
 آخردیش زیا ایو سودا ل اتره جامع قوی ایلا بلغمی قطع ایو یویم قنص ایلا
 ستر اوتی بار در طبدر چکره معنی صودر بو اولدر ایو صفرا یه قطع ایلا
 نغناغ حار یا یاسد معنی و چکر کا قولا ایلا طعام یه معنی ایو قنص معنی ایو
 یو کر قوت دیرر جاقوت قورر طرخونه حار یا یاسد معنی قوی ایو صودر
 جامع ضعیف الکر کچ یه اولوز کرده و فردل حار یا یاسد بلغمی قطع ایلا قنص

غنص
 مار اول
 کلام حار
 یاسد
 نغناغ
 قور قلع
 ستر اوتی
 نغناغ
 خود کر دیه

Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, T

EK III : Şifalı Gıdalarla

قطع المیزه قاون بار در طبر قی طلمو سے حار در صفایہ دو از کمی کوزر
 فی الجمله قاون معوده قنقی حلط بلورس الکاسجیل اولور نیز سندا اولور معنی
 زیا ایله کویکلر و نیز قاونی بیکی سستنه ننه یک کرم معنی سندا اولور
 اسی صولیه نیز یک قوصیق ارک قریب بار در طبر اسی مضافه فایده ایدر
 صفول قطع ایله بلوغ اتر طبیعتی نرم ایله صولیه نیز قنقره خیار و خیار
 بار در طبر معنی صودر بلوغی اتر کرم مضیم اولور صفایه قطع ایدر قبیح
 صوب بیک کرم باجی حار یا سردیم اتر سود اتر سود اوی مضافه
 حار یا سردیم کرم باجی ایله یا سده و کوزه زیا ایله قانے کوی نیز اصلاح
 چون طلمو یغلو بسوز ملک اتر قنقی بار در طبر بلوغ اتر صفایه قطع ایله
 طومالا بار در طبر قی غلطه در سود ایدر بلوغی اتر کرم مضیم اولور اتر
 مضافه کوزر قلع سحر حار در طبر جماع قوی ایله یک شکر حار طبر سحر
 حار یا سردیم بلوغی قطع ایله طبیعتی نرم ایله صفایه اتر اتر اوس که بودر بوغنی
 کوی بو مشر سده آجر شکر قنقل طبیعتی یک شکر طبیعتی کبر رکی
 میل المیزه بال حار یا سردیم آجر بلوغی کرم صفایه اتر قانے کوی نیز سندا
 کوزر طعام مضیم ایله سال ایله اتر جنسی معتدل در صفایه بلوغی سال ایله

قاون
 زیا
 حار
 زیا
 حار
 یا
 زیا
 قنقره
 قنقره
 طومالا
 قنقره
 کوزر
 یا

EK 4 : Özelliklerine Göre Şıfalı Gıdaların Tasnifi

Gıdalar	Harr (Sıcak)	Barid (Soğuk)	Yabis (Kuru)	Ratb (Taze, sulu)	Galiz (Kalın)
Arpa	-	+	+	-	-
Pirinç	+	-	+	-	-
Mercümek	-	+	+	-	-
Börülce	-	+	+	-	-
Haşhaş	-	+	-	-	-
Burçak	+	-	+	-	-
Turab tohumu	+	-	-	-	-
Kuşkonmaz	+	-	-	+	-
Raziyane tohumu	+	-	+	-	-
Nane	+	-	+	-	-
Tarhun	+	-	+	-	-
Kerdüme tohumu	+	-	+	-	-
Kişniş	-	+	+	-	-
Şalgam	+	-	-	+	-
Soğan	+	-	+	-	-
Sarımsak	+	-	+	-	-
Kendene	+	-	+	-	-
Turp	+	-	+	-	-
Havuç	+	-	-	+	-
Pirinç ekmeği	-	+	+	-	-
Peksimet	+	-	+	-	-
Darı ekmeği	-	+	+	-	-
Baş eti	-	-	-	-	+
Beyin	-	+	-	-	-
Koyun eti	+	-	-	+	-
Siğır eti	-	+	+	-	+
Kaz eti	-	-	-	-	+
Keklik eti	+	-	-	+	-
Güvercin eti	+	-	-	+	-
Serçe eti	+	-	-	+	-
Geyik eti	+	-	+	-	-
Tavşan eti	+	-	+	-	-
At eti	+	-	-	-	-
Balık eti	+	+	-	+	-

Kuyruk yağı	+	-	-	+	-
Zeytinyağı	-	+	+	-	-
Tereyağı	+	-	-	+	-
Yumurta sarısı	-	-	-	-	+
Süt ve yoğurt	-	+	-	-	-
Sığır sütü	-	+	-	+	-
Keçi sütü	-	+	-	+	-
Peynir	-	-	-	-	+
Tuzlu peynir	+	-	+	-	-
İncir	+	-	-	+	-
Üzüm	+	-	-	+	-
Kuru üzüm	+	-	-	-	-
Koruk	-	+	+	-	-
Hurma	+	-	+	-	-
Ekşi dut	-	+	+	-	-
Tatlı dut	+	-	-	+	-
Zerdali	-	+	-	+	-
Şeftali	-	+	-	+	-
Tatlı anar	-	+	+	-	-
Ekşi anar	-	+	+	-	-
Ayva	-	+	+	-	-
Ekşi elma	-	+	+	-	-
Turunç	+	-	+	-	-
Armut	-	+	+	-	-
Erik	-	+	-	+	-
Kiraz	-	+	-	+	-
Zeytin	-	+	+	-	-
Acı badem	+	-	+	-	-
Fıstık	+	-	+	-	-
Annab	-	+	+	-	-
Menevüş	+	-	+	-	-
Kök nar	+	-	+	-	-
Keçiboynuzu	-	+	+	-	-
Kavun	-	+	-	+	-
Aluç	-	+	+	-	-
Kükem	-	+	+	-	-
Karpuz	-	+	-	+	-
Hıyar	-	+	-	+	-

Kabak	-	+	-	+	-
Patlıcan	+	-	+	-	-
Şeker	+	-	-	+	-
Yeni şeker	+	-	-	+	-
Bal	+	-	+	-	-
Pekmez	+	-	+	-	-
Marul	-	+	-	+	-
Kasni (acı marul)	-	+	-	+	-
Pazu	-	+	-	+	-
İsfinah	-	+	-	+	-
Kuzu kulağı	-	+	+	-	-
Kerdiye ve Kelem	+	-	+	-	-
Semiz out	-	+	-	+	-
Nane	+	-	+	-	-
Tarhun	+	-	+	-	-
Gerdeme	+	-	+	-	-
Kereviz	+	-	+	-	-
Kışniş	-	+	+	-	-
Turak out	+	-	+	-	-
Herse veya herise	+	-	-	+	-
Köfte	+	-	-	+	-
Sütlaç	-	-	-	-	+
Erişte aşu	-	+	-	+	-
Kuru et	+	-	+	-	-
Nar şarabı	-	+	+	-	-
Sirke	-	+	+	-	-
Aftimun	+	-	+	-	-
Anason	+	-	+	-	-
Afyon	-	+	+	-	-
Amber	-	+	+	-	-
Ceviz	+	-	+	-	-
Tarçın	+	-	+	-	-
Helilç	-	+	+	-	-
Verd (gül)	-	+	+	-	-
Zaferan	+	-	-	-	-
Zencefil	+	-	+	-	-
Hanzal	+	-	+	-	-
Tebâşir	-	+	+	-	-

Kâfur	-	+	+	-	-
Kimyon	+	-	+	-	-
Mastakî (sakız)	+	-	+	-	-
Milh (tuz)	+	-	+	-	-
Müşk (misk)	+	-	+	-	-
Nilüfer	-	+	-	+	-
Sakmuniya	+	-	+	-	-
Summak	-	+	+	-	-
Sinameki	+	-	+	-	-
Füfül	+	-	+	-	-
Karanfil	+	-	+	-	-
Raziyane	+	-	+	-	-
Şahterec	-	+	+	-	-
Temerhindi	-	+	+	-	-
Hatmi	+	-	-	+	-

آجوق دو تیلاریمشردن جوق ییلر معتدل حمامه کن لرو قوصمقدن
 سقنلر و سوداوی مزاج کشینه دید و کمزغدا لری ییلر قیش فصلندن
 استی طونلر و کراک لو و یا قلاک نیسقلو کیسلر کیلر غلیظ غدا لری ییلر
 و خیر لوار شته و دانه برنج و کسور و شلغم شور باسی برنجلو و استی اولور
 قیلر و کباب و بریان و استی قوشلر انز ککلاک و سرجه و کو کر جن کی
 و آواتن کیک و طاشن اتی کبی ییلر و استی تر لر دن کرده و کرفس
 کبی جوق ییلر و قوصمقدن سقنلر یا قمر لک یعنی خستلقدن
 بیکله قلقمشلرک تدبیرن بلدر لوم ناقهلرک کود لری ضعیف
 اولور قانلری و روخلری آزا اولور بونلر ضغله در و بخک کرک که
 اوج درت کونده شول خستلقلری حالنده بجه برهینر اندلر سهینه ایله
 ایله برهینر ایلر لرا ندن صکره قرقچک یعنی بلجک بوینن و قنلر ن
 و بدلر ن ویره لرا ندن صکره کود کسن ویره لرسا غلقد غی غذای یکم
 قابل اوله تدبیر بجه ویره لرو و ثقیل اولجق بسلر و یر میلر و غذای از بدونه
 دلخی و شرابلردن شراب قشراصل هند با و شراب لیمون و شراب وز عطری
 و شراب تفاح و شراب نیلوفر و شراب سکجین رمانی و شراب سکجین
 سفر حل ویره لرو و خستلقدن و قوزدن و فندقدن و شولاطتلو بسلردن
 ششلی اوله حوالر و بالودء لری سقنلر و جوق ~~ککلاک~~ ییلر و
 اجلقدن و صوسر لقدن سقنلر و کوده لری قزدردن ~~بکدن~~
 و ایچکدن سقنلر صوی طتلو معتدل حمامه کیره لر جوق او تر میلر و جوق
 نایینقلقدن و جوق در لکدن و قتی اکتی بسلردن برهینر ایلر
 و غذای هوامعتدل اولدقده ویره لر قتی صوقده یا قتی استی و یر میلر
 و بیکلیچک و قور حقی بسلردن سقنلر حقی قتی آوارا شتکدن
 دلخی سقنلر و خوش تقولونسلر ییلر لرو کواکل آجلاق یرده اوره
 و خاطر خوش اولجق سوز لرسولیا و جماعدن سقنلر و تدبیر بجه
 آنحرکت بایر لری کالو عورتلر و لوسلر تدبیرن بلدر نر عورت

Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Müntaha

EK V : Koruyucu Hekimlikle

وکود قررمق وکوده ثقیل اولوق و حایلر وید لر و پرلر ششمک و دیر
 ویل لغزین کتور رپس قجان جماعه قصد ایلسار یومر صلر تیز چک کرو
 زایل اولور جوق جماع ایلمک قوق ساقط ایلر و طعام اشتهاسن کتور
 یورک ضعیف ایلر حفقان کتور رر و حلرا کس کوده قوریدر ایقوسزلق
 کتور کوده فان جوق ایدر قاشی کریکی ازایلر اجله یاسوسنله یا طعام یوب
 قتی ثقیل اولب یا جام ایچمه یا قان المقدن یا مسهل ایچمکدن یا قتی
 قوصمقدن صکره یا اشیشی کلوب یا یال جقسی کلوب یا بیانه ورجنی
 حاجت وقتده جماع اتمک یوردر قری عورته یا کچی قوجغنه بلجوق
 زمان جماع اولمش عورته یا صیدو عورته یا اوغلان ایلمز عورته یا جرن
 عورته یا کولی دلمدکی کشیه جماع ایلمسه یا وردر ضعیف ایلر حیاض
 عورته یا الحسیه جماع اتمک کی یرامزدرو اول جماعدن طوغن اوغلان
 مجذوم یعنی بجماردن اولور جماع وقتده عورت اوزرنه جق
 مخاطره در سقنمق کک و دخی جلق یرامزدرا لکی ضعیف ایدر غصه
 ایزرر فصللر تدبیرن بلدر لوم الک یا زقان الموق و مسهل ایچک
 و قوصق کک کوده قتی قزدر رو ترطیب ایدر سنلرات کبوجوق
 یک کرو جوق حرکت اتمیلر و حلوالردن سقنلر و حامه کومیلر و
 تیز طلونسنلر و ایچ سنلر ییلر یقعه پنبلر قفتان کیلر دموی
 مزاج کشیه دید کز غداردن ییلر یا ای فصللر حرکت اتمیلر
 کلکده او ترپ راحت اوللر و کوده قوردر و قزدر رنسلر ییلر
 غدا ای از ییلر یا شیمش لردن ارك و خیار و قوبوز سیوب صوکنه سکیچین
 سگری ییلر تا معفن اولیده و کتان بیزن کیلر و قوصق حاجت اولور
 قوصلر صفر اوی مزاجی کشیه دید کز غداردن ییلر و کوز فصللر
 کوده قوردر سنلردن سقنلر و جماع جوق اتمیلر و صوق سویه
 کومیلر و قتی صوق صوایچیلر یا شی صوق سودن سقنلر و ایچیلر که
 زکام و نازله کتورر و کچلر ده صوق یرده تهمیلر و صباح ارده بشی

b-1 Şifâ (H. 820/M.1417) Va:58b-59a.

İlgili Tıp Yazmaları*

اَكَلَمَكَ عَمَلَمَتِ اغْرَاكَ مَكَ وَسِيَلِ حَقِيْقَا قِ اغْرَا بِدِيْمَكَ وَلِيْمَا
 نَسْنَدَه فَايْدَا اِيْلَمَكْدُرَا يَا اِيْلَمَكْدُرَا اِيْلَمَكْدُرَا اِيْلَمَكْدُرَا اِيْلَمَكْدُرَا
 بَلْغَمِ اَوْلَمَقْدُرَا يَا بُوَيْكُ صُوْغُلْجَانِ لَرَا اَوْلَمَقْدُرَا اِنْرَا اَوْلَمَقْدُرَا
 دَن اَوْلَمَقْدُرَا دُكَل قَوْلِيْمَكَ عَمَلَمَتِ يِلْ وَثَقِيْلِ حَقِيْقَا قِ وَكُوْكَل
 دُوْنَمَكَ وَطَعَامِ سَلْمَكَ وَاشْتِيْلَهَا اِنْرَا اَوْلَمَقْدُرَا وَكَبِيْكَ بُوْرَمَقْ
 وَبِيْلِ بَلَدِيْمَا لَرَا اِعْوَمَقْ وَقَاْرِيْنِ قَزِيْلِ اَوْلَمَقْ وَوَقْتِ صُوْه
 صَمَاقْ وَصُوْا اِيْلَمَكْ صُوْصَا اِلْغِي قَا اِنْمَقْ وَحَقِيْقَه اِيْلَمَكْ خِفْتِ
 بُوْلَمَقْدُرَا صَفَا اَوِيْدَن اِنْرَا تُوْغِيْمَكَ عَمَلَمَتِ اَوْلَمَقْدُرَا اَوْلَمَقْدُرَا
 اِيْلَمَكْ سَكْرَه حَقِيْقَه جَاَدَه اِيْلَمَكْدُرَا چُوْقْ اَوْلَمَقْدُرَا اَوْلَمَقْدُرَا
 اِيْلَمَكْ اِلْغِي اِنْرَا تُوْغِيْمَكَ قَوْمِ قَوْمِ قَوْمِ قَوْمِ قَوْمِ قَوْمِ قَوْمِ
 اِيْلَمَكْ كُوْكَل كِه بُوْمَرِ صَنَه اِيْلَمَكْ حَقِيْقَه اِيْلَمَكْدُرَا اِنْرَا تُوْغِيْمَكَ
 يُوْقْدُرَا بَرِ قَلْجِ كُوْ حَقِيْقَه دَن صِيْكَرَه بَشْدِيْمَا هَم سِنَا مَلِكِي
 وَبَشْدِيْمَا هَم بَسْفَا اِيْلَمَكْ وَبِيْدِيْمَا هَم چَا كُوْدِكِي حَقِيْقَه قَزِيْلِ

Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil-

EK VI : Hastalıklar

اَيْلَكْدَرَّ وَانِيْسُونْ وَعُوْدْ وَمَضْطَكِي بِرَاهْ كَلْبَشَكْرَاهْ
 يَا كَلْتَكْبِيْنِ يَمَكْدَرَّ يَا شَكْرِيَاهْ انِيْسُونْ قَايْدَرِيَا جَمَكْدَرَّ
 اَكْرَطِيْعَتِيَهْ قَبْضَايِيْسَهْ حُقْنَهْ جَا دَا اَيْلَكْدَرَّ يَا كَبْرُو شَمَكْ
 مِعَا لِيَهْ سِي دَا نَحِي بُو دَرَّ يَا بَغْرُ سُقْلَرَهْ صَفْرَا دَكْلَكْدَرَّ
 عِلَا مَتِيَهْ صُو صَمَقْ وَقْتِ سَنَجَا قِي وَاسِيهَا لِيْلَهْ صَفْرَا حَقِيْقَدَا
 عِلَا جِي بِرَا نَرْ قَطُوْنَهْ وَرَايْحَانْ تَحْمُ قَلِيْسَانْ لِيْلَا تَحْمُ وَتَحْمَلِيْنْ
 وَشَرَا بِرُ مَا نِيْنِ وَانْبَرَّ يَا رِيْسُو نِي وَشَرَا بِرُ نِيْلُو فَرِيَهْ
 كِهْ اَجَلَرْنِيَهْ قَرُصْ طَبَا اَشْرُ خِمَا صُنْ اَسْرُ لِيْمَشَلَهْ اَجْمَكْدَرَّ وَاغْرِيَانْ
 يَنْ كَلْ صُو يِيْلَهْ صَنْدَلْ دُوْرُ تَمَكْ كَرُكْ دَرَّ عِلَا جِي يِقَاوْرُ
 قَهْمَا غِلَهْ اَشَقْدَنْ حُقْنَهْ يِيْلَهْ كِيْدَرَّ مَكْدَرَّ وَوَلِيْمْ كَبَكْ
 بُوْرَا مَقْوَا سِيهَا لِيْلَهْ نَجْرَانْ اَوْلَقْلِيْغَهْ دَلَاكْتِ اِيْدَرَّ قُوْلُجْ
 اَعْمَرْدَرَّ بَغْرُ سُقْلَرَهْ كَمْ كِيْشِي جَا چَتِيَهْ وَاسْرُ مَقْدَرِسَهْ كِهْ حَمَلَهْ
 اَوْلَدْ بِلْ كَمْ اَبِي هِيْجْ كِيْمَزْ اَوْلَدْ سَبَبِيَهْ بَغْرُ سُقْلَرَهْ عَقْلِيْطِيْلْ

